

כיצד מתפתח אוצר מילים בשפה חדשה?

תובנות ממחקר על שפות סימנים של קהילות כפר בישראל¹

עירית מאיר, ונדי סנדלר, יפעת זיו בן-זאב, שרה לנסמן ומיעאד סרסור

תקציר

שפות סימנים של קהילות כפר נוצרות בקהילות שבהן יש שיעור גבוה יחסית של חירשות מולדת. הן נוצרות מתוך הצורך לתקשורת בין בני המשפחה החירשים לאלה השומעים, ובדרך-כלל הן מתפתחות באופן ספונטני, כמעט ללא מגע עם שפות סימנים אחרות. כך הן מאפשרות לבלשנים לחקור תהליכי התפתחות והיווצרות של שפות. מאמר זה מתמקד בתהליכי היווצרות אוצר המילים והרחבתו בשלוש שפות סימנים של קהילות כפר בישראל. מחקרנו מראה כי בהיווצרות הלקסיקון יש חלק לשלוש יכולות קוגניטיביות לפחות: בניית ייצוגים איקוניים, מטונימיה ומטפורה. התרחבותו של הלקסיקון נשענת על תהליכים נוספים, כגון יצירת הרכבים. יכולות ותהליכים ותהליכים אלו מאפיינים התפתחות של לקסיקון בשפות באופן כללי ולא רק בשפות צעירות. מכאן שאותם תהליכים שמשמשים שפות בתחילת דרכן ממשיכים לשמש אותן גם אחר כך. בחינת אוצר המילים מלמדת אותנו גם על היבטים שונים של הקשר בין השפה לקהילה, כגון השונות הלקסיקלית המאפיינת שפות צעירות וחשיבות ניתוח הבסיס האיקוני של הסימנים לתיעוד היבטים תרבותיים של הקהילות המשתמשות בשפות אלו.

מילות מפתח: שפות סימנים, קהילות כפר, ייצוגים איקוניים, מטונימיה, מטפורה, שפות צעירות, שונות לקסיקלית.

ישראל נתברכה במגוון לשוני מרהיב. על פי ספולסקי ושוהמי (Spolsky & Shohami, 1999: 3-4), בישראל מדוברות 41 שפות, מהן המשמשות קבוצות גדולות של דוברים, מהן המשמשות קבוצות קטנות מאוד. 15 מהן מוגדרות שפות בסכנת הכחדה² – שפות המשמשות בקהילות קטנות (פחות מ-10,000 דוברים) ואינן מונחלות לדור הצעיר, משום שהקהילות שהשתמשו בהן התפרקו או נפתחו לקשרים עם החברה הכללית ואימצו את שפתה.

ואולם מעטים יודעים שהמגוון הלשוני בארץ כולל לא רק שפות דבורות אלא גם שפות סימנים המתפתחות באופן טבעי בקהילות חירשים. מחקרים של כחמישה עשורים מלמדים כי לשפות הסימנים עושר הבעתי ומורכבות לקסיקלית ודקדוקית כשל שפות דבורות. בישראל קיים מגוון

¹ אנו מודות לאנשי קהילות אל-סייד, כפר קאסם ויהודי גרדאיה על הכנסת האורחים הלבבית, על שיתוף הפעולה הפורה, ועל שפתחו לפנינו צוהר לעולמם ולשפתם. מחקר זה נתמך בידי קרנות המחקר האלה: מענק של הקרן הלאומית למדע (#553/04, לעירית מאיר), מענק של הקרן הלאומית למדע (#580/09, לעירית מאיר וונדי סנדלר), ומענק של US National Institute of Health, #R01 DC006473. את האיורים במאמר זה איירה דבי מנשה. זכויות היוצרים של האיורים שמורות למעבדה לחקר שפות סימנים באוניברסיטת חיפה.

² <http://www.endangeredlanguages.com/lang/country/Israel>

יוצא דופן של שפות סימנים. מבין שפות הסימנים לשפת הסימנים הישראלית הקהילה הגדולה ביותר (כ-10,000 איש), אך בארץ יש גם שפות סימנים אחרות, שהתפתחו בקהילות קטנות למדי, שבהן שיעור גבוה של חירשות מולדת. שפות אלו מכונות 'שפות סימנים של קהילות כפר', הן התגלו על ידי בלשנים רק בעשורים האחרונים, והמחקר עליהן עדיין צעיר. עם זאת היום בלשנים מבינים את ייחודיותן וחשיבותן של שפות אלו להבנת תהליכים של היווצרות שפה אנושית והתפתחותה. פעמים רבות שפות אלו מתפתחות מעצמן מתוך הצורך לתקשורת בין בני הקהילה החירשים לאלה השומעים, כמעט ללא השפעה של שפות אחרות, כלומר משפות העולם שפות אלו הן המקרה ה'נקי' ביותר של התפתחות שפה יש מאין.

מאמר זה מבקש להציג ממצאים ממחקר שערכנו על כמה שפות סימנים של קהילות כפר שקיימות היום בארץ, והוא מתמקד באוצר המילים שלהן.

המילה היא יחידה לשונית מובהקת, המשלבת צורה (פונולוגיה) ומשמעות (סמנטיקה), והיא המרכיב הבסיסי של יחידות לשוניות גדולות יותר – הצירוף, הפסוקית והטקסט. אוצר מילים מייחד שפה מחברתה ומאפשר לבני הקהילה להתייחס למושגים מסוגים שונים – מוחשיים ומופשטים. שפות סימנים של קהילות כפר צריכות לברוא לעצמן את אוצר המילים שלהן. לפיכך למחקר על אוצר המילים של שפות אלו תרומה מיוחדת להבנת תהליכים של היווצרות אוצר מילים בשפה בהתהוותה, התרחבות אוצר המילים והקשר שבין השפה לקהילה.

נפתח בתיאור אופן היווצרותן של שפות סימנים, שכן הן נוצרות בהקשרים חברתיים וסוציולינגוויסטיים שונים מאלו של שפות דבורות (סעיף 1). לאחר מכן נתאר בקצרה שלוש שפות סימנים של קהילות כפר שקיימות היום בארץ (סעיף 2): שפת הסימנים של שבט אל-סייד, שפת הסימנים של כפר קאסם ושפת הסימנים של יהודים יוצאי גרדאיה, אלג'יריה. לאחר מכן (סעיף 3) נדון בהיבטים שונים של אוצר המילים של שפות אלו ובתרומתם למחקר הבלשני. נתמקד בהיווצרות אוצר מילים בשפה חדשה, בתהליכי הרחבת אוצר המילים ובייחוד ביצירת הרכבים ובשונות הלקסיקלית הקיימת בקהילות אלו וחשיבותה להבנת האופן שבו שפה מתבססת בקהילה. נחתום בדיון בחשיבות אוצר המילים לתיעוד היבטים חברתיים ותרבותיים של הקהילה (סעיף 4) ובמסקנות העולות ממחקרנו (סעיף 5).

1. המצבים החברתיים המביאים להיווצרות שפות סימנים

שפות סימנים נוצרות כאשר בקבוצה של חירשים יש מגע הדוק בין חברה לאורך זמן. מצב זה יכול להיווצר בשני סוגים של נסיבות (Meir et al., 2010a): האחד, כאשר אנשים חירשים ממקומות שונים מתקבצים ויוצרים קבוצה חברתית, בדרך כלל סביב הקמה של מועדון חירשים או בית ספר לחירשים, והאחר, כאשר בקהילות קטנות ומבודדות למדי נולדים ילדים חירשים בשל מבנה גנטי מסוים בקרב בני הקהילה. הבידוד החברתי ונישואי קרובים בקהילה מביאים להתפשטות המבנה הגנטי הגורם חירשות, ושיעור האנשים החירשים בקהילות אלו גבוה לעתים

הרבה מזה שבאוכלוסייה הכללית.³ שני סוגי נסיבות אלו מביאים להיווצרותם של שני סוגים של שפות סימנים: שפות סימנים של קהילות חירשים (Deaf community sign languages) ושפות סימנים של קהילות כפר (Village sign languages), והם נבדלים זה מזה באופן היווצרותם של כל סוג שפה, בהקשרים החברתיים והלשוניים שבהם היא מתפתחת ומתקיימת, באופייה של הקהילה המשתמשת בשפה ואף במבנים לשוניים המתפתחים בשפה (Meir et al., 2013).

1.1. שפות סימנים של קהילות חירשים

שפות אלה נוצרות כאשר אנשים חירשים נפגשים דרך קבע ולאורך זמן. מצב כזה נוצר סביב הקמת בית ספר לחירשים או מועדון חברתי לחירשים. האנשים החירשים בקבוצות אלו באים כל אחד מרקע אחר מצד מוצאו והרקע הלשוני שלו. מקצתם נחשפו לשפת סימנים קיימת בקהילה שממנה באו ובה הם משתמשים, ואחרים גדלו ללא מגע עם אנשים חירשים אחרים, ואין להם שפה כלל, או שיש להם מערכת של מחוות תקשורתיות ששימשו אותם לתקשורת עם משפחתם הקרובה (מערכת תקשורת כזאת מכונה 'סימון ביתי' – home sign). לעתים נדירות קורה שכמעט כל האנשים בקבוצה לא ידעו שפת סימנים כלשהי לפני שנפגשו, ושפת הסימנים שצומחת מהתקשורת בקבוצה יכולה להיחשב שפה חדשה לגמרי. דוגמה לכך היא שפת הסימנים שהתפתחה בניקרגואה בשנות ה-80 של המאה ה-20 (Senghas, 1995; 2003).

כאמור, שפות סימנים של קהילות חירשים שונות זו מזו בהקשרים החברתיים שלהן. אחדות הן בנות כמה מאות שנים (שפת הסימנים הבריטית, שפת הסימנים הצרפתית ושפת הסימנים האמריקאית), ואילו אחרות הן בנות כמה עשורים בלבד, כדוגמת שפת הסימנים של ניקרגואה. לעתים קהילות החירשים מונות כמה מאות אלפי חברים ושפותיהן משמשות באזורים גאוגרפיים נרחבים. למשל, לשפת הסימנים האמריקאית יש קהילה של 200,000-300,000 אנשים, והיא משמשת בכל ארה"ב ובחלקים נרחבים מקנדה. קהילות אחרות קטנות בהרבה. קהילת החירשים המשתמשת בשפת הסימנים הישראלית מונה כ-10,000 חברים. אך בכל הקהילות הרוב המכריע של המשתמשים בשפת הסימנים הם חירשים, והם יוצרים יחד קהילת חירשים – קהילה חברתית-תרבותית. רוב חברי הקהילה אף אינם קרובי משפחה ואינם חולקים מרחב גאוגרפי משותף.

1.2. שפות סימנים של קהילות כפר

שפות אלו מתפתחות בקהילות קטנות שבהן כמה מבני הקהילה חירשים מלידה. חירשות מולדת זו היא תוצאה של מבנה גנטי מסוים שקיים בקרב חברי הקהילה ומתפשט בתוך הקהילה בשל נישואי קרובים. קהילות אלו בדרך כלל מבודדות למדיי מבחינה חברתית, אם בשל מוצא אתני או דתי שונה אם בגלל בידוד גאוגרפי. בשל הבידוד אנשים חירשים שנולדים לקהילות אלו פעמים רבות אינם נחשפים למערכת החינוך לחירשים הקיימת במדינה ואינם חלק מקהילת החירשים הלאומית, אם קיימת קהילה כזו. בתנאים גנטיים וחברתיים אלו קורה לא אחת שמתפתחת שפת

³ שיעור החירשות בקהילות אלו עשוי להגיע ל-3.5% (Meir et al., 2010a). בארה"ב, לשם השוואה, שיעור החירשות באוכלוסייה הוא 0.07% (Marazita et al., 1993).

סימנים מקומית. היא יכולה להתפתח מאליה, כמעט ללא מגע עם שפות סימנים אחרות. שפת הסימנים המקומית נוצרת מהרצון לתקשורת בין בני משפחה שומעים לחירשים. סאלח אל-סייד משבט אל-סייד שבנגב תיאר לפנינו כיצד התפתחה שפת סימנים מקומית בכפר:

ההורים צריכים לתקשר עם הילדים החירשים שנולדו למשפחה. הם רוצים להעביר לילדים מידע על פעילויות ומצבים יום-יומיים כמו גם ערכים ומסורות החשובים לקהילה. הם משתמשים בכל מערכת תקשורתית שמאפשרת תקשורת. מכיוון שהילדים חירשים הם משתמשים בג'סטות. חלק מהג'סטות נמצאות בשימוש בקהילה, חלקן הומצא על ידי הילדים וחלקן על ידי ההורים תוך כדי תקשורת עם ילדיהם (סאלח אל-סייד, שיחה אישית).

מכיוון שהשפה משמשת לתקשורת בין חברי הקהילה החירשים לאלה השומעים, לא מתפתחת במקום קהילת חירשים הנבדלת מקהילת השומעים, מה שאין כן בשפות סימנים של קהילות חירשים. בכפר צומחת קהילה של מסמנים שמכילה את האנשים החירשים ואת האנשים השומעים שמשתמשים בשפת הסימנים כדי לתקשר אתם, ופעמים רבות מספר האנשים השומעים המשתמשים בשפת הסימנים עולה על מספר האנשים החירשים בקהילה. למשל, בדסה קולוק שבאי באלי באינדונזיה, מספר החירשים בכפר הוא 47, אך כשני שלישים מ-2,000 התושבים השומעים יודעים את שפת הסימנים במידה כלשהי, וכ-500 מהם שולטים בה לחלוטין (Marsaja, 1999: 2008). לעתים שפת הסימנים אף נהפכת לשפה נוספת של הכפר, ורבים – חירשים ושומעים – משתמשים בה מילדות.

שפות סימנים של קהילות כפר הן נדירות פחות משניתן היה לצפות. התיאור הראשון של קהילה כזאת מובא בספרה של נורה גרוס (Groce, 1985), 'כולם כאן דיברו שפת סימנים', המביא את סיפורה של קהילה כפרית שהתקיימה בכמה כפרים באי מרת'ס ויניארד (Martha's Vineyard) שלחופי מסצ'וסטס, ארה"ב. בקהילה זו היו אנשים חירשים, והתפתחה שם שפת סימנים מקומית שהן החירשים הן השומעים השתמשו בה, ומכאן כותרת הספר. לאחר מכן התפרסמו תיאורים של קהילות נוספות שבהן התפתחה שפת סימנים מקומית, כגון איי פרובידנס, קולומביה (Washabaugh, 1986), האי אמאמי ביפן (Osugi et al., 1999), דסה קולוק בבאלי שבאינדונזיה (de Vos, 2012; Marsaja, 2008; Winata et al., 1995), באן-קור בתאילנד (Nonaka, 2007; 2009) ואדאמרובה בגאנה (Nyst, 2007). לאחרונה פורסם כרך שלם על שפות סימנים של קהילות כפר, ובו ממצאים משפות נוספות (Zeshan & de Vos, 2012). בישראל גילינו כמה קהילות כאלה: אל-סייד (Kisch 2004, 2008; Sandler et al., 2005) כפר קאסם (Kastner et al., 2014), קהילת יהודי גרדאיה (Lanesman, 2012; Lanesman & Meir, 2012a,b), עין מאהל, ערב אל-נעים ואבו-כף.

קהילות כפר אלו יכולות להיות שונות זו מזו בכמה היבטים: גודל הקהילה ואחוז החירשים בה, המעמד החברתי של החירשים בקהילה, גיל השפה, מגע עם שפות סימנים אחרות, השפעת השפה הדבורה של הקהילה, הגירה ועוד. אך כל השפות חולקות את האופן שבו הן נוצרו ואת מידת

האינטימיות שחברי הקהילה שותפים לה. כל האנשים בקהילות אלו מכירים זה את זה וחולקים את המקום הפיזי של הקהילה והיסטוריה משותפת, ערכי תרבות משותפים וקשרים חברתיים, משפחתיים ומקצועיים ענפים ועמוקים.

2. שפות הסימנים בישראל

כאמור, בישראל יש כמה שפות סימנים. השפה עם קהילת הדוברים הגדולה ביותר היא שפת הסימנים הישראלית, 'שפת סימנים של קהילת חירשים': היא נוצרה והתפתחה עם התפתחות קהילת החירשים בארץ בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20 (מאיר וסנדלר, 2004; Meir & Sandler, 2008). אנשים חירשים שעלו ארצה, תחילה מאירופה ואחר כך מאסיה ומצפון אפריקה, חברו לאנשים חירשים בארץ ויחד הקימו קבוצה חברתית שהיוותה את הבסיס לקהילת החירשים היהודים בארץ. בשנים אלו אף הוקמו כמה מסגרות לחינוך חירשים בארץ, כגון בית הספר כ"ח בירושלים, שהוקם ב-1932, ובית הספר ניב שהוקם ב-1941 בתל-אביב (פלאוט, 2007). בוגרי מסגרות אלו הצטרפו לקהילת החירשים המתהווה. ב-1944 הוקמה אגודת החירשים, וב-1953 הוקם בית הלן-קלר, מועדון החירשים ובית אגודת החירשים. היום קהילת דוברי שפת הסימנים הישראלית מונה כ-10,000 איש. מחקרים של כארבעה עשורים מלמדים על העושר הלשוני ועל המורכבות הלשונית של שפה זו (מאיר וסנדלר, 2004 ומובאות שם).

העלייה ממדינות ברית המועצות לשעבר הביאה עמה שפת סימנים נוספת – שפת הסימנים הרוסית. שפה זו ממשיכה לשמש בקרב העולים מארצות אלו, אף כי רובם משתמשים גם בשפת הסימנים הישראלית, וכך הם נהפכים לדו-לשוניים⁴.

קיימות בארץ גם כמה שפות סימנים שהתפתחו בקהילות כפר. שפות אלו התפתחו בקהילות קטנות וסגורות למדי, כנראה בשל מבנה גנטי מסוים השכיח בקרב חברי הקהילה.⁵ רוב השפות האלה התפתחו בקהילות של ערבים או בדואים. שפה אחת התפתחה בקהילה יהודית בעיר גרדאיה באלג'יריה והובאה ארצה עם עלייתם של בני הקהילה לישראל. למיטב ידיעתנו, כל השפות האלה נוצרו מאליהן ללא קשר רציף עם מסמנים מקהילת שפת הסימנים הישראלית. אך עם השנים החלו להיווצר קשרים כאלה, והשפעתה של שפת הסימנים הישראלית על השפות המקומיות החלה להיות מורגשת. היום כל בני הקהילות האלה חשופים במידה כלשהי לשפת הסימנים הישראלית. יתרה מזו, שפת הסימנים הישראלית היא השפה המשמשת במערכת החינוך לחירשים בארץ, והיא מעין *Lingua Franca* לחירשים בישראל דוברי שפות סימנים שונות. השימוש בשפת הסימנים הישראלית דוחק את השימוש בשפות הסימנים המקומיות, בייחוד בקרב הדור הצעיר. בשל כך שפות הסימנים המקומיות נתונות בסכנה חמורה של היעלמות או של שינוי ניכר באופיין,⁶ ומכאן החשיבות של חקר השפות ותיעודן בנקודת הזמן הנוכחית.

⁴ מחקרה של יהודית יואל (Yoel, 2007) על קהילת דוברי שפת הסימנים הרוסית בארץ מלמד על תהליכי שחיקה של שפת הסימנים הרוסית ועל התגברות הדומיננטיות של שפת הסימנים הישראלית בקרב חברי הקהילה.

⁵ על קהילה אחת – שבט אל-סייד – קיים מחקר גנטי בדבר הגן הספציפי שהביא לחירשות (Scott et al., 1995).

⁶ על פי המדד של אונסקו (2003), שפות שאינן מונחלות לדור הבא נתונות בסכנת הכחדה חמורה.

כאמור, במאמר זה נתמקד בשלוש שפות סימנים של קהילות כפר שהתפתחו בארץ ושחקרנו לעומק בשנים האחרונות: שפת הסימנים של כפר קאסם (Kafar Qasem Sign Language – KQSL), שפת הסימנים של שבט אל-סייד (Al-Sayyid Bedouin Sign Language – ABSL) ושפת הסימנים של יהודי גרדאיה שבאלג'יריה (Algerian Jewish Sign Language – AJSL). יש עדיין דוברים המשתמשים בשתי השפות הראשונות כצורת התקשורת העיקרית שלהם ושלא נחשפו לשפת הסימנים הישראלית בשנות ילדותם, לכן עדיין ניתן לתעד ולחקור את השפה המקומית כפי שהתפתחה לפני שבאה במגע עם שפת הסימנים הישראלית. המקרה של שפת הסימנים של גרדאיה הוא מורכב יותר, שכן הרוב המוחלט של החירשים בארץ משתמשים בשפה זו הם דו-לשוניים (הם משתמשים בשפת מולדתם ובשפת הסימנים הישראלית). לפיכך קשה לדעת אם מבנים לשוניים מסוימים הם התפתחות עצמאית של השפה או השפעה של שפת הסימנים הישראלית. דווקא אוצר המילים של שפה זו נשמר לאורך השנים וניתן לחקור אותו, לפיכך התמקד המחקר שלנו בהיבט לשוני זה.

כדי למנוע סרבול במינוח נציין במאמר זה באותיות מודגשות את שפות הסימנים באמצעות שם המקום שבו צמחו (כדי להבחין בין השפות למקום) בלי האפיון המקדים 'שפת הסימנים של...':

כפר קאסם, אל-סייד וגרדאיה.

2.1. שפת הסימנים של כפר קאסם

בכפר קאסם, עיר באזור המשולש במרכז הארץ ובה כ-20,000 תושבים, יש כמאה אנשים חירשים. החירשות נפוצה בעיקר בשני בתי אב בעיר. אין מסמכים כתובים המתעדים את ההיסטוריה של החירשות במקום, והעובדות המובאות כאן מבוססות על ראיונות שערכנו עם אנשים חירשים בכפר ועם בני משפחותיהם השומעים. מראיונות אלו עולה כי החירשת המבוגרת ביותר בכפר כיום היא בערך בת שמונים.⁷ לאישה זו היו דודים ודודות חירשים, ומכאן ניתן להסיק בהערכה זהירה שהחירשות בכפר ראשיתה לפני כמאה שנה. על-פי זיכרונותיהם של אנשים שראינו, אישה חירשת מדרום הארץ נישאה לגבר שומע מכפר קאסם לפני כמאה שנה, ולבני הזוג נולדו כמה ילדים חירשים. משנות ה-20 ועד שנות ה-40 של המאה ה-20 היו בכפר קאסם כ-1,800 תושבים, מתוכם 12 חירשים (שבעה גברים וחמש נשים). בשנות ה-70 וה-80 עלה מספר החירשים בכפר ל-31 (14 גברים ו-17 נשים).

אנשים חירשים בני 60 שנה ומעלה מספרים שבילדותם הם נהגו להתרועע עם אנשים חירשים אחרים בכפר ויצרו עמם מעין קבוצה חברתית. תחושת ה"ביחד" הזאת קיימת שם גם היום. האנשים החירשים בכפר נוהגים להיפגש זה עם זה הן במועדון החירשים והן בבית של אחת הנשים החירשות, המשמש מקום מפגש. האנשים בקבוצת גיל זו משתמשים בשפת סימנים מקומית שהתפתחה בכפר קאסם – שפת הסימנים של כפר קאסם (KQSL, **כפר קאסם**). שפה זו שונה משפת הסימנים הישראלית באוצר המילים שלה (Kastner et al., 2014) ובמבנים הדקדוקיים שבה. שפה זו משמשת לא רק בין החירשים לבין עצמם, אלא גם בני משפחה שומעים,

⁷ לצערנו, אישה זו נפטרה לפני כמה חודשים.

וחברים ושכנים מקבוצת גיל זו יודעים את שפת הסימנים המקומית ומשתמשים בה בטבעיות כדי לתקשר עם החירשים. מצב זה, שבו אנשים חירשים ושומעים מתקשרים ביניהם בשפת הסימנים, היה קיים בכפר מאז שהאנשים זוכרים את עצמם. אנשים צעירים יותר, בשנות ה-40 וה-50 לחייהם, שנחשפו גם לשפת הסימנים הישראלית (במערכת החינוך ובמפגשים חברתיים עם חירשים יהודים), יודעים הן את שפת הסימנים המקומית והן את שפת הסימנים הישראלית. הם משתמשים בשפה המקומית בעיקר כדי לתקשר עם אנשים מבוגרים יותר או עם אנשים שומעים, ומשתמשים בשפת הסימנים הישראלית לתקשורת עם בני גילם החירשים, עם אנשים צעירים יותר ועם חירשים יהודים. אנשים חירשים בני פחות מ-40 באו במגע הדוק עם שפת הסימנים הישראלית, וזו השפה שהם משתמשים בה. מקצתם אף מתקשים להבין את שפת הסימנים של כפר קאסם. בקבוצת גיל זו יש פחות אנשים שומעים שמכירים את שפת הסימנים ויכולים לתקשר בה. מכיוון שהשפה המקומית אינה מועברת לדור הבא, היא נתונה בסכנת הכחדה חמורה.

2.2. שפת הסימנים של שבט אל-סייד

שבט אל-סייד שוכן בכפר אל-סייד ליד באר-שבע. כל בני השבט שייכים לבית-אב אחד. מוצא המשפחה היה ממצרים. לפני כמאתיים שנה עזב אחד מבני המשפחה את מקום מגוריו בשל ריב משפחתי והחל לנדוד עם אשתו כדי למצוא מקום מושב אחר. הוא מצא אדמה טובה בקרבת באר-שבע והתיישב שם. במקום שבתו החדש הוא התבסס, נשא נשים נוספות, ונולדו לו ילדים. בתחילה נשאו בניו נשים מאזורים רחוקים, אך מהדור השלישי והלאה החלו נישואי בני דודים במשפחה המורחבת, כמקובל באזור (Kisch, 2012; סאלח אל-סייד, 2012). לאחר ארבעה דורות, בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20, נולדו במשפחה אחת ארבעה ילדים חירשים. לאחר מכן הופיעה החירשות גם במשפחות אחרות. היום כ-130 מתוך כ-4,000 תושבי הכפר הם חירשים (Kisch, 2012). בשל הדחף לתקשורת בין בני המשפחה השומעים לחירשים התפתחה שפת סימנים ייחודית למקום, המשמשת הן את החירשים הן את השומעים בכפר (ABSL, אל-סייד). שפה זו נחשבת שפה שנייה של הכפר. שפת הסימנים של אל-סייד שונה באוצר המילים שלה משפת הסימנים הישראלית ומשפת הסימנים הירדנית (Al-Fityani & Padden, 2010), ויש לה מבנים דקדוקיים משלה (Sandler et al., 2005; Aronoff et al., 2008; Sandler et al., 2014). לחירשים שנולדו לפני 1970 כמעט שלא היה מגע עם חירשים מקהילות אחרות. אלו שנולדו אחרי 1970 הצטרפו למסגרות החינוך המיוחד בארץ, תחילה בבית-ספר "ניב" בבאר-שבע ובפנימית "אוניס" בכפר-סבא ולאחר מכן בכיתות לילדים לקויי שמיעה בבית הספר בתל-שבע ובבתי הספר באל-סייד. במסגרות החינוך השונות הם נחשפו לסימנים משפת הסימנים הישראלית. ואכן, שפתם של החירשים הצעירים באל-סייד מאופיינת בהשפעה של שפת הסימנים הישראלית, בעיקר באוצר המילים.

2.3. שפת הסימנים של קהילת יהודי גרדאיה

גרדאיה היא עיר השוכנת בחלקו הצפוני של מדבר סהרה באלג'יריה, באזור המזאב. היא נוסדה במאה ה-11 על ידי ברברים מכת האבאדיה, כת מוסלמית הדוגלת בפירוש טהרני של הקוראן. לפי מסורות יהודיות שבעל פה, ארבע משפחות יהודיות מג'רבה הובאו לגרדאיה במאה ה-14 כדי

לעסוק בנפחות ובייצור תכשיטים. לאחר מכן הצטרפו למשפחות אלו יהודים מתמנטיט, עיר השוכנת בקצה הצפוני-מערבי של הסהרה. היהודים בגרדאיה חיו בשכונה מוקפת חומה ('מלאח') בחלקה הדרומי-מזרחי של העיר. בתוך השכונה הותר להם לבנות בית כנסת ולקיים את כל המנהגים והמצוות הדתיים שלהם. לבני הקהילה היו קשרי מסחר וקשרים כלכליים עם שכניהם המוסלמים, אך הם נישאו רק בינם לבין עצמם. דפוס נישואין זה יצר קהילה מבודדת למדי מבחינה חברתית וגנטית. בידוד זה, שנמשך כחמש-מאות שנה, הביא להתפתחות של כמה מאפיינים ייחודיים לבני הקהילה – ראש מוארך, נטייה לשער בהיר או לגון שער אדמוני ולחירשות (Briggs & Guede, 1964: 11-12). בשנת 1954 מנתה הקהילה 1,091 אנשים מתוך כ-12,500 תושבים בגרדאיה. בשנה זו היו בקהילה היהודית 25 אנשים חירשים (2.5% מהקהילה) (שם, עמ' 9). שיעור זה של אנשים חירשים גבוה בהרבה משיעור החירשות בקהילות מערביות והביא להתפתחות שפת סימנים מקומית בקהילה (AJSL, גרדאיה). גם במקרה זה שימשה שפת הסימנים שהתפתחה בקהילה לתקשורת בין בני המשפחה השומעים לחירשים. כיוון שגם אנשים שומעים השתמשו בשפה, לא היו האנשים החירשים מבודדים אלא יכלו להיות חלק ממרקם החיים החברתי והתרבותי של הקהילה.

בין 1943 ל-1962 עזבה כל הקהילה היהודית את גרדאיה בכמה גלי הגירה (Briggs & Guede, 1964). מקצת בני הקהילה היגרו לצרפת, ואחרים עלו ארצה. היום אין יהודים במקום, ושפת הסימנים 'היגרה' גם היא עם הקהילה, ובזה היא מקרה יחיד, למיטב ידיעתנו, של שפת סימנים של קהילת כפר שעברה ממקום התפתחותה המקורי לארץ אחרת. ההגירה מאלג'יריה שינתה מאוד את חייהם של בני הקהילה. הקהילה עצמה התפרקה, שכן המשפחות היגרו לכמה ארצות. בני הקהילה שהיגרו לישראל השתכנו בכמה מקומות יישוב ובשל כך לא חלקו עוד מקום מחיה משותף, לכן הקשרים התוך-קהילתיים ההדוקים שאפיינו את הקהילה באלג'יריה נחלשו מאוד. בני הקהילה החירשים נחשפו בארץ למערכת החינוך ללקויי שמיעה ולקהילת החירשים הישראלית, שכללה אנשים מארצות מוצא שונות. לראשונה הם נחשפו גם לשפת סימנים נוספת – שפת הסימנים הישראלית. עם השנים נוצרו קשרים חברתיים ומשפחתיים הדוקים עם חירשים מקהילת החירשים בארץ, ושפת הסימנים של יהודי גרדאיה פסקה מלשמש צורת תקשורת עיקרית של רבים מבני הקהילה. היא המשיכה לשמש בתקשורת עם בני המשפחה השומעים אך לא עם חירשים אחרים. היום הרוב הגדול של חברי קהילת גרדאיה החירשים בארץ הם דו-לשוניים: הם משתמשים בשפת הסימנים הישראלית לתקשורת עם חברי קהילת החירשים ועם בני המשפחה שאינם מגרדאיה, ושפת הסימנים של גרדאיה משמשת אותם בתקשורת עם בני המשפחה מגרדאיה. הדור הצעיר שנולד בארץ כבר כמעט שאינו משתמש בשפה, לכן השפה בסכנת הכחדה חמורה (Lanesman, 2012; Lanesman & Meir, 2012a,b).

שלוש שפות הסימנים שתיארנו כאן מתקיימות זו לצד זו באותו מרחב גאוגרפי – מדינת ישראל. עד כה לא דווח על ריבוי כזה של שפות סימנים של קהילות כפר במדינה אחת, בשטח גאוגרפי קטן למדי. כאמור, למרות השוני בין שלוש הקהילות הן דומות באופן היווצרותן: שלושן נוצרו מאליהן בקהילות קטנות ומבודדות מתוך צורך לתקשורת בין בני משפחה חירשים ושומעים.

משום כך הן מהוות אשנב הצצה ייחודי לאופן שבו שפות נוצרות ולתהליכים המאפיינים שפות בשלבים הראשונים להיווצרותן. בסעיפים הבאים נתמקד בהתפתחות אוצר המילים בשפות חדשות.

3. אוצר המילים של שפות סימנים של קהילות כפר

שפות סימנים של קהילות כפר מתפתחות מעצמן, ובזה ייחודן. רוב השפות הדבורות בעולם התפתחו משפות עתיקות מהן, שאף הן התפתחו משפות שקדמו להן. השפות הדבורות היחידות שנוצרו בנקודת זמן מסוימת ולא מתהליכי שינוי לשוניים רציפים הן שפות פידג'ין, שנוצרות כאשר דוברים משפות שונות נפגשים וצריכים לתקשר ביניהם. אך דוברי שפות פידג'ין הם בעלי שפת אם, ושפות האם של הדוברים משפיעות על התפתחות הלקסיקון והמבנה הדקדוקי של הפידג'ין (Sebba, 1997). ואכן, הלקסיקון של שפות פידג'ין שונות מבוסס על לקסיקון של שפות אחרות: אנגלית, צרפתית, פורטוגלית, ספרדית ועוד.

שפות סימנים נוצרות רק כאשר קבוצה של אנשים חירשים נפגשת דרך קבע לאורך זמן, ומכאן ששפות סימנים רבות אכן נוצרות בנקודת זמן מסוימת. אך כאשר מדובר בשפות סימנים של קהילות חירשים, בדרך כלל לפחות מקצת חברי הקהילה המתהווה מביאים אתם שפת סימנים שאליה הם נחשפו במקום מוצאם. בזה תהליך ההיווצרות של שפת הסימנים דומה לתהליך ההיווצרות של שפות פידג'ין (Meir et al., 2010a). לא כן כאשר נוצרת שפת סימנים בקהילת כפר. במקרה זה אין למסמנים שפה אחרת להישען עליה. השפה הדבורה המשמשת בקהילה אינה יכולה לשמש לתקשורת עם החירשים, משום שאינה נגישה להם, ובשל הבידוד היחסי של קהילות אלו שפת הסימנים הלאומית גם היא אינה נגישה, בוודאי בשלבים הראשונים להיווצרות השפה בכפר. מסיבה זו שפות סימנים של קהילות כפר יכולות להאיר לנו את אחד התהליכים המרתקים בהתפתחות שפה: כיצד נוצר אוצר מילים של שפה חדשה? כיצד ניתן ליצור מילים יש מאין? כיצד מתפתח הלקסיקון?

3.1. כיצד נוצר אוצר מילים בשפה חדשה?

כל שפה מרחיבה ומשנה את אוצר המילים שלה, אך היא מתבססת על אלמנטים שכבר קיימים בה: מילים, צורנים ותהליכי גזירה ליצירת מילים חדשות. ממחקרים היסטוריים של שפות אנו יכולים ללמוד איך אוצר המילים שלהן התפתח לאורך זמן. מחקרים אלו מתבססים על תיעוד בכתב של השפות, אך הכתב הומצא רק לפני כ-5,000 שנה, ואילו שפות דבורות היו קיימות לפחות כמה עשרות אלפי שנים קודם לכן. מכיוון שאין לנו תיעוד של שפות לפני התפתחות הכתב, אין לנו דרך לחקור את היווצרות אוצר המילים בשפות בשלביהן הראשונים או ללמוד כיצד שפה מייצרת לעצמה אוצר מילים בסיסי וראשוני בתחילת דרכה. שפות סימנים של קהילות כפר הן שפות חדשות שנוצרו בנקודת זמן מסוימת. למזלנו, נקודות זמן אלו אינן בעבר הרחוק מאוד אלא בנות כמה עשרות שנים בלבד. דוברי שפות אלו היו צריכים להמציא אוצר מילים חדש בלי להסתמך על מילים קיימות. כיצד הם עשו זאת? ממחקרנו על אוצר המילים של שפות הסימנים של אל-סייד,

של כפר קאסם ושל יהודי גרדאיה מצאנו שלושה תהליכים קוגניטיביים לפחות המאפשרים היווצרות אוצר מילים חדש: הבעה איקונית, מטונימיה ומטפורה.

שפות סימנים, שלא כשפות דבורות, יכולות לנצל את היכולת האנושית להבעה סימבולית באמצעות תנועות ידיים וגוף (Sandler, 2009). ערוץ פיזי זה – הערוץ החזותי-ידי – מאפשר הבעה איקונית עשירה. בשפות דבורות מילים איקוניות, שצליליהן משקפים במידת מה את משמעותן, מוגבלות בעיקר למילים אונומטופיאליות. אמנם היבטים איקוניים קיימים למכביר בשפות דבורות ברמות הלשוניות השונות (מורפולוגיה, פונולוגיה, תחביר, ראו סקירת ספרות אצל Meir & Tkachman, 2014), אולם דווקא בתחום צורת המילה תופעת האיקוניות אינה כה נפוצה. לעומת זאת בצורות תקשורת בערוץ החזותי-ידי האיקוניות שכיחה מאוד ברמת הסימן. אנו משתמשים ביכולת זו גם בסוגים מסוימים של מחוות שמלוות את הדיבור שלנו ובפנטומימה. אוצר המילים של שפות סימנים מתבסס במידה רבה ביותר על יכולת זו. תיאור מפורט של בניית ייצוג איקוני יופיע בסעיף 4, בצירוף דוגמאות. כאן נראה כיצד יכולת זו מנוצלת ליצירת אוצר מילים בשפה חדשה.

סאלח אל-סייד הוא בן לאחד האנשים החירשים הראשונים באל-סייד. הבאנו לעיל את תיאורו כיצד התפתחה השפה בכפרו. הוא המשיך לתאר לפנינו בצורה חיה כיצד נוצרו הסימנים הראשונים עם התהוות השפה (מאיר ועמיתים, 2012, עמ' xxvi):

כשנולד החירש הראשון, המשפחה, ההורים והאחים היו צריכים למצוא דרך על מנת לתקשר עם החירש. הם רצו לדבר אֶתו על אותם דברים שדיברו עליהם עם כולם. כל מושג או כל מילה שרצו לדבר עליה עם החירש לקחו אותה מאופן העשייה של הדבר. אם אנחנו מדברים על חתול, לדוגמה, איך נבדיל בין חתול וכלב? זה לא מאוד שונה. אך הנביחות מבדילות ביניהם: כלב נובח, חתול לא. בשפת הסימנים עשו בידיים תנועה של נביחה על מנת להסביר שזה כלב, כאילו הכלב פותח את הפה ונובח. החתול מלקק חלב, זה אפיין אותו לעומת הכלב. והסימן חיקה את ליקוק החלב של החתול. כך הצליחו להסביר לחירש באמצעות תנועות ידיים שזה חתול ולא כלב וההיפך.

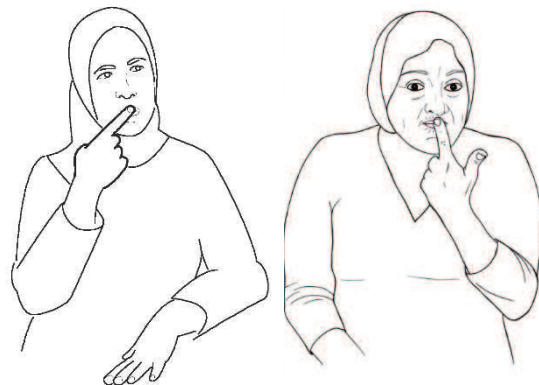
ב.

א.

איור 1: הסימנים האיקוניים: א. 'כלב' (נביחה) ב. 'חתול' (ליקוק חלב) (אל-סייד)

מהתיאור החי הזה ניתן ללמוד כמה דברים על אופן התפתחות אוצר מילים בשפת סימנים חדשה. ראשית, הסימנים הראשוניים הם סימנים איקוניים, כלומר סימנים שצורתם משקפת במידת מה את משמעותם. השלב הראשון בבניית ייצוג איקוני הוא בחירת תדמית מנטלית שתייצג את המושג (Taub, 2001). במקרה של 'כלב' ו'חתול' אלו הן פעולות פיזיות האופייניות לכל חיה: נביחה לכלב וליקוק כף-היד לחתול (איור 1). במקרים אחרים התדמית המנטלית היא פעולה או חפץ הקשורים למושג. מכל מקום, הבחירה בתדמית המנטלית היא תהליך של מטונימיה: השלם (המושג) מיוצג באמצעות חלק ממנו או באמצעות פעולה הקשורה אליו. כך בשפות שחקרנו בעלי חיים רבים מיוצגים באמצעות חלק גוף בולט ואופייני: העוקץ בעקרב, הכנפיים בציפור, האוזניים בחמור. בעלי חיים אחרים מיוצגים באמצעות פעולות אופייניות להם (כגון נביחה לכלב, תנועה מתפתלת לנחש, ניקור לתרנגולת) או פעולות שבני אדם עושים עם בעלי חיים אלו. סוס, לדוגמה, מיוצג באמצעות משיכה במושכות **בכפר קאסם** ובאמצעות הכנסת הרסן לפה **באל-סייד**. חפצים וכלים רבים מיוצגים באמצעות הפעולה שלשמה הם משמשים: חיתוך לסכין, בחישה לכף, לחיצה על ההדק לאקדח ורובה. בני משפחה מיוצגים על ידי איבר גוף או לבוש אופייניים: גבר באמצעות שפם (**אל-סייד וכפר קאסם**) או זקן (**גרדאיה**), אישה באמצעות מטפחת (**כפר קאסם, גרדאיה**) או רעלה (**אל-סייד**). לעתים הם מיוצגים באמצעות פעולה אופיינית: נשיקה (הבאת אצבע אל פה קמוץ) מציינת אימא **בכפר קאסם** ותינוק **באל-סייד** (איור 2).

ב.

א.

איור 2: הסימנים א. 'אימא' (**כפר קאסם**) ב. 'תינוק/קטן' (**אל-סייד**) – מיוצגים באמצעות פעולה אופיינית: נשיקה

סאלח אל-סייד ממשיך ומסביר כיצד התרחב אוצר המילים להבעה של מונחים מופשטים יותר (מאיר ועמיתים, 2012, עמ' xxvii):

יש לא מעט סימנים בשפת הסימנים של אל-סייד הקשורים לתרבות המקומית, לתרבות של השבט. למשל, כדי להמציא סימן לאירוע מסוים השתמשו בפעולה שאדם עושה באותו אירוע. למה אני מתכוון? ניקח לדוגמה חגים כדוגמת רמדאן ועיד אל-אדח'א (חג הקרבן): הסימנים מייצגים פעולות או מעשים שקשורים לחגים. רמדאן, לדוגמה, זה צום. צום זה לא לאכול, לא לשתות. איך להסביר לחירש לא

לשתות, לא לאכול וכל הדברים האלה? הסימן לצום הוא כביכול לסגור את הפה, אי אפשר לאכול או לשתות. ואיך אפשר להבדיל בין שני החגים האלה – חג רמדאן וחג הקרבן? בחגים נהוג ללחוץ ידיים לכל הקרובים ולהגיד להם מזל טוב, "כל עם ואנתם בח'יר", 'כל שנה שיהיה לכם טוב'. לחיצת היד מסמלת את החג. הסימן של חג הרמדאן הוא 'צום + לחיצת-יד'. החג השני בשנה זה חג אל-אדח'א. אל-אדח'א זה קרבן, והקרבן מיוצג באמצעות שחיטת כבש. איך יביעו אותו? גם כאן, לחיצת יד ושחיטה. יש כאלה שמוסיפים גם את הסימן ל"כבש", ולכן הסימן לחג הזה הוא 'כבש + שחיטה + לחיצת-יד'.

כפי שעולה מהתיאור לעיל, באמצעות מטונימיה ניתן לייצג גם מושגים מופשטים: המושג מצוין באמצעות חפץ, פעולה או מצב פיזי הקשורים בו. הסימן 'חודש' בשלוש השפות מבוסס על ייצוג הסהר, הירח בתחילת החודש. המושג 'שנה' באל-סייד וכפר קאסם מבוסס על סימן המראה את פעולת קציר החיטה, שכן שנה היא עונת קציר. אך באל-סייד הקציר נעשה בידיים, ואלו בכפר קאסם באמצעות חרמש. היבטים אלו מיוצגים בצורות הסימנים (איור 3). הסימן 'ללמוד' באל-סייד מבוסס על ייצוג של פעולות הכתיבה והקריאה – שתי פעולות הקשורות לתהליך הלמידה. הסימן 'לחולה' (אל-סייד) מייצג דפיקות חוזרות ונשנות בתוך הראש, ובכפר קאסם המושג מיוצג באמצעות תנועה סיבובית ליד הרקה, כציון לתחושה של סחרחורת. שני הסימנים מציינים מצבים פיזיים האופייניים למצב של מחלה.

ב.

א.

איור 3: הסימנים ל'שנה' א. באל-סייד, סימן המבוסס על התדמית של קציר בידיים ב. בכפר קאסם, סימן המבוסס על קציר באמצעות חרמש

מלבד מטונימיה אנו מוצאים גם שימוש במטפורה ביצירת סימנים. לדוגמה, בגרדאיה הסימן 'לרצות' הוא באמצעות העברת אצבע מצביעה לאורך הגרון. תנועה זו מייצגת תחושה של צמא. הרצון, רגש מופשט, מיוצג באמצעות מצב פיזי של השתוקקות, צָמָא. בסימן 'לכעוס' (אל-סייד), הידיים מסמנות כעין תנועה מבעבעת באזור בית החזה. תחושת הכעס מיוצגת כמעין רתיחה של נוזל בתוך כלי קיבול, הגוף. בכפר קאסם כעס מיוצג באמצעות תנועת ידיים מערבולתית באזור הבטן, כמעין מערבולת של נוזל בתוך הגוף. הסימן 'לקנא' (אל-סייד) צורתו צביטה באזור הלב. כל המטפורות שבבסיס הסימנים האלו משמשות גם בשפות דבורות: 'אני צמא לידיעות ממנו',

התרתחתי עליו, 'נצבט לי הלב'. אך בשפות סימנים התדמית המנטלית שבבסיס המטפורות מתבטאת בצורת הסימן.

מסקירה זו של אוצר המילים של שלוש שפות צעירות עולה כי בתהליך בניית אוצר המילים משתתפים שלושה תהליכים קוגניטיביים לפחות: בניית ייצוגים איקוניים למושגים, מטונימיה ומטפורה. תהליכים אלו משמשים בשפות בכלל ובתהליכי חשיבה אחרים. שפות סימנים של קהילות כפר מראות לנו כי תהליכים אלו מתבטאים בשפה כבר בראשית דרכה ומאפשרים לבנות אוצר מילים בסיסי יש מאין. נראה כי תהליכים אלו הם בסיסיים אף יותר מתהליכי התפתחות של מבנים דקדוקיים בשפה. ממחקרינו עולה כי התפתחות מבנים דקדוקיים בשפה אינה מיידית אלא אורכת זמן (Aronoff et al., 2004; Padden et al., 2010; Meir, 2010). אך שלושת התהליכים הקוגניטיביים שבבסיס יצירת אוצר מילים חדש משמשים כבר בנקודת ההתחלה של השפה ולמעשה מאפשרים את היווצרותה.

בחינת אוצר המילים של שלוש שפות אלו מעלה שתי נקודות מעניינות נוספות: (1) קיימת שונות רבה בתוך כל קהילה. פעמים רבות יש כמה סימנים לאותו מושג בתוך הקהילה, ודוברים שונים משתמשים בסימנים שונים. וגם אם יש סימן אחד מוסכם, הרי שיש שונות רבה באופן ביצועו;⁸ (2) יש סימנים שיש להם כמה משמעויות הקשורות לאותו שדה סמנטי. לדוגמה, הסימן 'אישי' (אל-סייד) פירושו גם אבא ובעל, והסימן 'אישה' פירושו גם אימא ורעה (אף כי בגרדאיה, שלא כבשתי שפות הסימנים האחרות, למושג בן/בת-זוג [spouse] יש סימן ייחודי). הסימן 'לומר' (אל-סייד) מציין גם 'לענות', 'להסביר' ו'לספר', ולעתים אף 'לשאול'. הסימן 'לחייך' (גרדאיה) פירושו גם 'לשחק'. 'זריקה' בשלוש השפות מציינת מלבד זריקה גם רופא, אחות ובית חולים; הסימן 'לבן' מובנו גם 'חדש' ו'נקי' בשלושתן. נראה כי ההיקף (האקסטנזיה) של סימנים אלה רחב למדי בהשוואה לשפת הסימנים הישראלית, למשל. אמנם שוני בהיקף של מילה בשפות שונות אופייני לשפות בכלל (גם בעברית המילה 'אישה' מציינת woman ו-wife, ואילו הפועל *to fly* באנגלית מקביל ל'לטוס' ו'לעוף' בעברית), אך ייתכן שבשפות צעירות הדבר בולט אף יותר, שכן פרק הזמן שעבר מאז החל אוצר המילים שלהן להתגבש ועד היום קצר למדי – כמה עשרות שנים בלבד. אנו מניחים שתהליכים של התווספות מילים ללקסיקון של שפה ובידול סמנטי בין מילים המציינות מושגים דומים אורכים זמן (ראו לדוגמה תיאור תהליך הרחבת הלקסיקון בשפת הסימנים הישראלית, מאיר וסנדלר, 2004, פרק י"ב) ומחייבים אינטראקציה ממושכת בין חברי הקהילה. ואכן, בהשוואה של אוצר המילים שתיעדנו בסיפורים של בני הדור השני לעומת בני הדור השלישי באל-סייד אנו מוצאים מגוון רחב יותר של פועלי אמירה בדור השלישי.

3.2. כיווני התפתחות באוצר המילים – יצירת הרכבים (compounds)

התהליכים שצוינו לעיל – בניית ייצוגים איקוניים, מטונימיה ומטפורה – עומדים ביסוד בניית אוצר המילים וממשיכים לשמש את דוברי השפה גם לאחר מכן. אך לאחר שנוצר אוצר מילים בסיסי מסוים, יש תהליכים נוספים המסייעים בהרחבתו. תהליך בולט לעין בשלוש השפות הוא

⁸ נחזור לעניין השונות בהמשך דברינו.

יצירת הרכבים (compounds) – יצירה של ערכים לקסיקליים חדשים באמצעות העמדה קבועה של שני בסיסים או יותר. יצירת הרכבים היא דרך גזירה בסיסית ומשמשת בכל השפות ואף בשפות צעירות כגון שפות פידג'ין וקריאול (Plag, 2006). בכל שפות הסימנים שנחקרו עד כה נמצא שימוש בהרכבים, ושפות סימנים של קהילות כפר משופעות אף הן בהרכבים. דוגמאות להרכבים בשפות המחקר מובאות בטבלה 1:

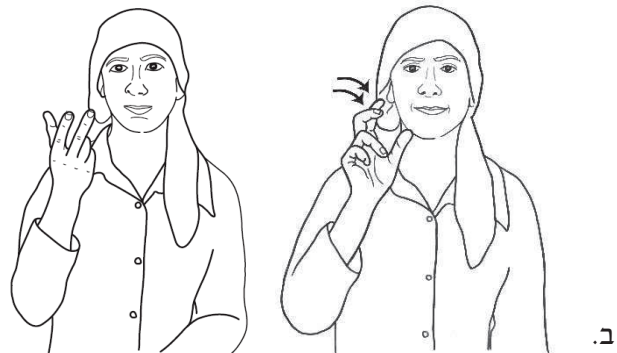
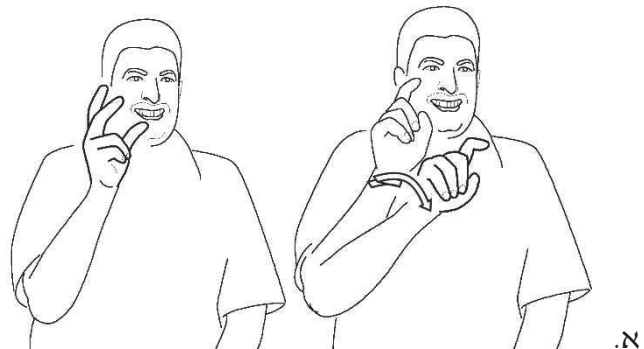
טבלה 1: הרכבים בשפות המחקר

גרדאיה		כפר קאסם		אל-סייד	
זול	כסף + לזרוק	עני	כסף + אין	להתפלל + בגד	גלביה
מקרר	שן + קר	זהב	שן + מבריק	להתפלל + בית	מסגד
מלוח	פה + חזק	לחפש	לראות + לשוטט	לחבוץ + לרוקן	חמאה
אגוז	לנעוץ בשיניים + להקיש	חמור	אוזניים + לרכוב	שוק + חמש	יום חמישי
חנות	בית + למכור	כבשה	קרן + אליה	פנים + טוב	יפה
פרה	קרן + חלב	פרח	ריח + צומח	תה + חפץ כדורי	קומקום
כוסברה	עשב + דגים	לשכוח	ראש + אין/נעלם	איש + רס + זקן	שייח'
מקק	שחור + זוחל קטן	נמלה	זוחל + קטן	כבשה + קרן	עז
סוודר	חולצה + לסרוג	ביצה	שן + חפץ אובלי קטן	תרנגול + חפץ אובלי קטן	ביצה

אפיונים צורניים של הרכבים: בדוגמאות שבטבלה רואים ששפות המחקר שלנו משתמשות בהרכבים לציון מושגים יום-יומיים בסיסיים, אך כיצד ניתן לדעת בוודאות שאכן לפנינו הרכב, כלומר צירוף מילים המתפקד כלקסמה אחת, ולא צירוף תחבירי של שתי מילים? בשפות דבורות רבות יש להרכבים אפיונים צורניים ומבניים מסוימים שהרי ההרכב מתפקד כערך לקסיקלי אחד. פעמים רבות יש להם אפיונים של מילה בודדת. למשל, הרכב מהווה יחידה פרוזודית בעלת טעם אחד, ולעתים יש נשילה או צמצום של סגמנטים (כגון כיווץ דיפתונג, נשילת סופיות, נשילת תנועות), בייחוד מהאיבר הראשון בהרכב (כפי שקורה במבני סמיכות בעברית, למשל. ראו אורנן, 2001: 81-82).

גם בשפות סימנים מוצאים צמצום פונולוגי בהרכבים (Klima & Bellugi, 1979) על שפת הסימנים האמריקאית; מאיר וסנדלר, 2004, על שפת הסימנים הישראלית; Meir et al., 2010b; ומובאות שם). ניתן למצוא תופעות אלו אף בשלוש השפות שבמחקרנו. ראשית, לעתים קרובות אברי ההרכב מבוטאים כרצף תנועתי אחד ולא כשני סימנים נפרדים. שנית, לעתים התנועה בסימן הראשון מתקצרת. לדוגמה, הסימן 'לעגבנייה' (אל-סייד) מורכב מהסימנים 'לסחוט + חפץ עגול קטן'. התנועה בסימן 'לסחוט' היא תנועה כפולה, ותנועת הסחיטה מבוצעת פעמיים. אך בתוך ההרכב לעתים יסומן הסימן רק בתנועה יחידה שמובילה לסימון הסימן השני בצורה חלקה ושוטפת. במקרים מסוימים אף זיהינו תהליך של הידמות תבנית היד. הסימן 'ביצה' (אל-סייד)

מורכב מ'לנקר' + חפץ אובלי קטן. תבנית כף היד של הסימן הראשון היא ; תבנית כף היד של הסימן השני היא . אך במשפחה אחת מצאנו כי בני המשפחה מסמנים גם את הסימן הראשון באמצעות תבנית . צורת סימון זו הופכת את הסימן לפחות איקוני מצד אחד וליותר אחיד צורנית מצד אחר (איור 4). תהליכים אלו של צמצום פונולוגי והידמות מלמדים על תרומתם של הרכבים להיווצרות תהליכים פונולוגיים בשפה (Sandler et al., 2011).

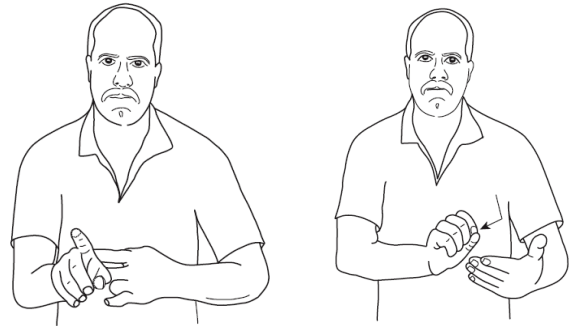

איור 4: ההרכב 'ביצה' באל-סייד: (א) בלי הידמות של תבנית כף היד של הסימן הראשון; (ב) עם הידמות של תבנית כף היד של הסימן הראשון.

הרכבים הכוללים צורנים מסווגים: מלבד תפקידם החשוב של ההרכבים בהיווצרות תהליכים פונולוגיים הם ממלאים תפקיד חשוב גם בהיווצרות מבנים מורפולוגיים חדשים בשפה. בשלוש שפות הסימנים מצאנו סוג מסוים של הרכבים שבו אחד ממרכיבי ההרכב הוא סימן המייצג תכונות פיזיות-חזותיות של חפצים, למשל חפץ ארוך ודק, חפץ כדורי קטן, חפץ שטוח, חפץ עגול. סימנים אלו נקראים 'מסווגים' (classifiers) משום שהם מסווגים עצמים על פי תכונות בולטות שלהם. סימנים מסווגים מצטרפים לסימנים אחרים, המציינים היבטים אחרים הקשורים למושג. הנה כמה דוגמאות לסוג זה של הרכבים (טבלה 2, איור 5):

טבלה 2: הרכבים המכילים סימנים מסווגים

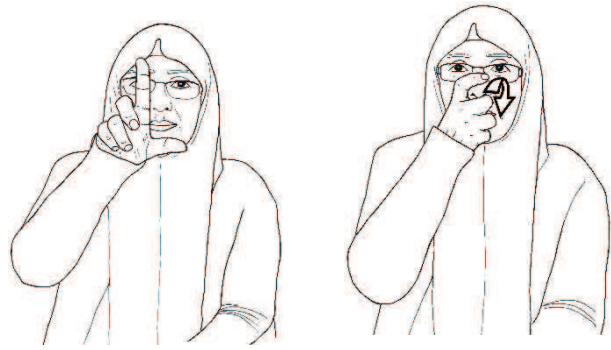
גרדאיה		כפר קאסם		אל-סייד	
לצלם + חפץ מלבני שטוח	צילום	לנגוס + חפץ ארוך ודק	מלפפון	לכתוב + חפץ ארוך ודק	עט
לנגוס + חפץ עגול גדול + להקיש	אבטיח	לטאטא + חפץ ארוך ודק	מטאטא	תה + חפץ כדורי	קומקום
לטפוח + ללוש + חפץ עגול קטן	לחמנייה	לקלף + חפץ כדורי קטן	תפוז	לסחוט + חפץ כדורי קטן	לימון
		לקלף + חפץ כדורי גדול	אשכולית	לנקר + חפץ אובלי קטן	ביצה
		ללעוס + עין + חפץ ארוך ודק	גזר	מסך + חפץ מלבני שטוח	שלט רחק

א.

ב.

ג.

איור 5: הרכבים הכוללים סימנים מסווגים: **אל-סייד**: א. עט (לכתוב + חפץ ארוך ודק); ב. שלט רחוק (מסך + חפץ מלבני שטוח); **כפר קאסם**: ג. מלפפון (לנגוס + חפץ ארוך ודק)

הרכבים המכילים סימנים מסווגים הם מעניינים, משום שנראה שהסימן המסווג נתון בתהליך של הפיכתו לצורן גזירה. **באל-סייד**, שבה הרכבים אלה נפוצים למדי, התהליך בולט במיוחד ומתבטא בכמה היבטים: ראשית, סימני הסיווג נושאים משמעות כללית יותר מסימנים אחרים, שכן הם מייצגים לא עצם מסוים או פעולה מסוימת אלא קבוצה של עצמים (עצמים ארוכים וצרים, עצמים כדוריים וכו'). ייתכן כי מילים בעלות דנוטציה רחבה יותר יכולות להיחפך לצורנים דקדוקיים בתהליך של גרמטיקליזציה ביתר קלות. הסימנים המסווגים הללו גם אינם עצמאיים אלא תמיד מתלווים לסימנים אחרים. שנית, הם נוטים להופיע כאיבר האחרון בהרכב, כלומר יש להם עמדה קבועה במבנה ההרכב. בזה הם שונים מהרכבים אחרים **באל-סייד**, שבהם סדר הרכבים הרבה פחות קבוע (Meir et al., 2010b). שלישית, פעמים רבות הם מבחינים בין העצם ובין הפעולה המבוצעת באמצעותו. כך בהרכב 'עט' שבאיור 5 הסימן המסווג 'לחפץ דק וארוך' מורה שההרכב כולו מציין עצם ולא את פעולת הכתיבה; בהרכב 'לימון' (לסחוט + חפץ כדורי קטן), הסימן המסווג 'לחפץ כדורי קטן' מבחין בין החפץ לימון ובין פעולת הסחיטה. אם כן, סימנים מסווגים נושאים משמעות כללית, אינם עצמאיים, נוטים להופיע במקום קבוע בהרכב ולעתים קרובות משמשים להבחנה בין עצמים לפעולות.⁹ תכונות אלו הופכות אותם למועמדים טובים להיחפך לצורני גזירה מסווגים שגוזרים שמות עצם. מעקב לאורך זמן אחר התפקוד של סימנים אלו בשפות יכול להראות כיצד מתפתחים צורני גזירה וכיצד נוצרת מערכת מורפולוגית בשפה חדשה.

ההשוואה בין שלוש השפות מראה כי סימנים מסווגים נמצאים בשלוש השפות, אך נראה שהם נפוצים ביותר **באל-סייד**, פחות מזה **בכפר קאסם**, ובגרדאיה הם נדירים למדי. הסימנים

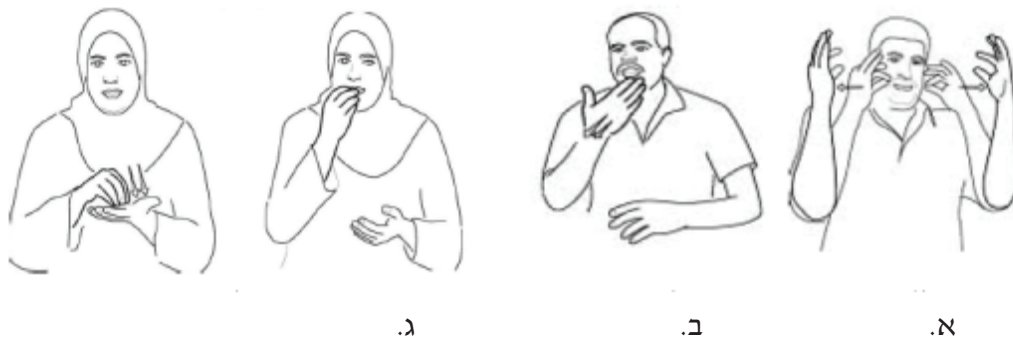
המסווגים עצמם אינם זהים בהכרח. לדוגמה, הסימן 'לחפץ ארוך ודק' **באל-סייד** צורתו ,

ואילו **בכפר קאסם** צורתו (ראו איור 5, א-ג).

⁹ במחקר על הבחנה בין שמות עצם לפעלים בשתי שפות סימנים צעירות נמצא כי השימוש במסווגים להבחנה בין עצמים לפעולות מאפיין 15% מהסימנים לעצמים שבמחקר **באל-סייד** ו-24% מהסימנים לעצמים שבמחקר בשפת הסימנים הישראלית (Tkachman & Sandler, 2014).

3.3. שונות בתוך הקהילה כמאפיינת מצב התחלתי של שפות

כאמור, במחקרנו על אוצר המילים של שפות אלו מצאנו תופעה מפתיעה: קיימת שונות גדולה הן ברמה הלקסיקלית והן ברמה התת-לקסיקלית. השונות הלקסיקלית מתבטאת בכך שלמושגים רבים, ובכלל זה מושגים יום-יומיים פשוטים כגון בעלי חיים וכלי מטבח, יש כמה סימנים בתוך הקהילה. לדוגמה, יש שלושה סימנים לחתול באל-סייד (איור 6). גם למושגים 'בוקר', 'עגבנייה', 'בצלי', 'סוסי', 'אדום', 'שחור' (אל-סייד) יש יותר מסימן אחד. במשימת שיום בכפר קאסם שהועברה לשמונה מסמנים נמצא של-24 מושגים מתוך 48 (50%) יש יותר מסימן אחד. ביטוי לשונות התת-לקסיקלית הוא כיצד הסימן מבוצע. כך הסימן 'כלבי' (אל-סייד) יכול להיות מבוצע ביד אחת או בשתי ידיים, ליד הפה או בחלל שלפני גוף המסמן. הסימן 'עכברי' (כפר קאסם) מסומן לעתים עם תבנית ולעתים עם תבנית . מחקר השוואתי שנועד לבדוק את מידת השונות התת-לקסיקלית בשלוש שפות סימנים – אל-סייד, שפת הסימנים הישראלית ושפת הסימנים האמריקאית – מצא כי אכן השונות התת-לקסיקלית באל-סייד גדולה מזו שבשפת הסימנים הישראלית או האמריקאית (Israel, 2009; Israel & Sandler, 2010).

איור 6: גיוון לקסיקלי בתוך הקהילה: שלושה סימנים שונים למושג 'חתולי' (אל-סייד), המבוססים על תדמיות מנטליות שונות: א. השפם; ב. ליקוק כפות הידיים; ג. עקבות כפות הרגליים בחול.

שונות זו מפתיעה בשל קטנותן של הקהילות וכיוון שבני הקהילות חולקים אזור גאוגרפי מצומצם ומוגדר. בדרך-כלל שונות בשפה משויכת לפיזור גאוגרפי (דיאלקטים), לגיוון חברתי (סוציולקטים) או לגיוון מוצאי (אתנולקטים). על פי קו מחשבה זה השונות הלשונית קשורה להתרחבות של הקהילה, התרחבות שמביאה הן לפיזור גאוגרפי והן לריבוד חברתי ולהתפצלות קהילת הדוברים לכמה תת-קהילות, וכל תת-קהילה מפתחת צורות לשוניות שונות במקצת מאלו של הקהילה המקורית. צורות אלו משתגרות בתת-קהילה ונהפכות למאפיין שלה מבחינה לשונית. ההנחה שביסוד תיאור זה היא שהמצב ההתחלתי אינו מאופיין על ידי שונות. השונות היא תוצאה של צמיחתה והתרחבותה של הקהילה. אלא שהמצב הלשוני-חברתי בשפות סימנים של קהילות כפר מלמד אותנו שאין זה בהכרח כך. הממצאים שלנו מראים שהמצב ההתחלתי של שפה מאופיין בשונות גדולה דווקא (Meir et al., 2013). נימר נעים משבט ערב אל-נעים, שגם בו התפתחה שפת סימנים מקומית, הסביר את המקור לשונות זו: "ברור שיהיו סימנים שונים.

הצורך לתקשר מתחיל בתוך המשפחה עצמה. כל משפחה ממצאה את הסימנים שלה לפי צרכיה. לכן הגיוני שבכל משפחה יתפתחו סימנים שונים". ההאחדה של אוצר המילים נובעת מתקשורת בין חברי הקהילה מעבר לגבולות המשפחה. תהליך זה הוא מאוחר ומושפע מכמה גורמים, כגון הצורך במוסכמות (קונבנציונליזציה) צורנית כאשר הקהילה גדלה ובני הקהילה כבר אינם מכירים היטב זה את זה. אך שפות סימנים של קהילות כפר מראות לנו שייתכן שהמצב הראשוני הוא מצב של שונות דווקא.

תיאור זה של נימר נעים תואם את מה שמצאנו בשטח: בתוך אותה משפחה יש אחידות בסימון יותר משיש בקרב הקהילה כולה. למשל, באל-סייד יש כמה סימנים לקומקום תה, ומצאנו שבכל משפחה משמשים סימנים אחרים, אך בתוך כל משפחה יש סימן אחד (Sandler et al., 2011). נראה אפוא שלמשפחה יש תפקיד חשוב כקהילה הקטנה ביותר להתהוות צורת תקשורת. אך בין משפחה למשפחה באותה הקהילה יכולה להתקיים שונות לאורך זמן.

4. אוצר מילים כראי לתרבות

אוצר המילים של שפה אוצר בתוכו את תרבותה של החברה המשתמשת בשפה (Harrison 2007: 26). חברה טובעת מילים כדי לקודד מונחים שחשובים לה והבחנות סמנטיות שרלוונטיות לה. כינוי מושג כלשהו בשם מאפשר התייחסות מהירה ויעילה אליו (Nettle & Romaine, 2000: 59), שכן מילה תוחמת את גבולות המושג ומבדילה אותו ממושגים אחרים. כאשר שפה נכחדת, המונחים, המושגים וההבחנות הסמנטיות שקודדו באוצר המילים שלה נעלמים איתה. נטל ורומן בספרן על היכחדותן של שפות טבעו את הכותרת *Lost words – lost worlds* ('מילים אבודות – עולמות אבודים'), שכן היעלמותן של מילים גוררת את היעלמות העולם שהביעו. הסיבה לקשר ההדוק בין אוצר מילים לידע קונספטואלי היא שמשמעותה של מילה מורכבת ממקבץ תכונות סמנטיות (סממות). מקבץ מסוים ייחודי לכל מילה בשפה נתונה. בשפה אחרת לא בהכרח תהיה המילה המייצגת את אותה ישות בעולם, מורכבת מאותן סממות (מאיר ולנסמן, 2014).¹⁰

הקשר בין אוצר המילים של השפה ובין ידע מושגי וערכים תרבותיים של החברה הדוברת את השפה, קיים לא רק בשפות דבורות אלא גם בשפות סימנים. לכל שפת סימנים לקסיקון משלה, המקודד הבחנות סמנטיות חשובות לחברה שבה משמשת השפה. כך בשפת הסימנים הישראלית מצאנו כי יש מגוון רחב של סימנים המציינים תקשורת בין אנשים (מאיר וסנדלר, 2004: 70-71). ההבחנות הסמנטיות המקודדות נוגעות להבחנה בסוג ערוץ התקשורת ('שיחה בשפת סימנים' לעומת 'שיחה בשפה דבורה'), להבחנה בין מספר המשוחחים ('אדם אחד מסמן' לעומת 'כולם משוחחים עם כולם') ולהבחנה ביעילות התקשורת ('לדבר זה עם זה' לעומת 'לדבר בו-זמנית בלי להקשיב'). אך לאוצר המילים של שפות סימנים יש עוד אפיון שהערוץ החזותי-ידיני מאפשר, המייחד אותו מאוצר המילים של שפות דבורות: הבעה איקונית עשירה ברמת הסימן הלשוני.

¹⁰ הריסון (Harrison, 2007) מביא דוגמאות רבות לאוצר מילים שייחודי לשפה מסוימת ומשקף מושגים תרבותיים החשובים לאותה החברה.

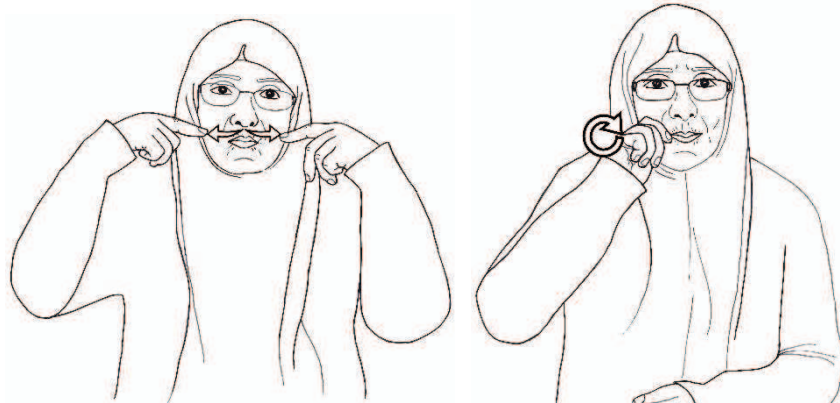
תהליך בניית ייצוג איקוני של מושג מסוים כולל כמה שלבים על פי המודל שפיתחה טאוב (Taub, 2001). השלב הראשון הוא בחירה של תדמית מנטלית-חושית (sensory image) שתייצג את המושג. הייצוג של מושג כלשהו באמצעות דבר שאינו המושג עצמו הוא תהליך של מטונימיה, ואכן המטונימיה היא העומדת ביסוד בחירת התדמית המנטלית-חושית (שם, עמ' 45), וכנזכר לעיל, היא עומדת ביסוד יצירת אוצר המילים בשפה חדשה. התדמית המנטלית-חושית מייצגת תכונה בולטת של המושג המיוצג (Radden, 2008: 410), שכן התדמית היא המעוררת את המושג. במינוח שנוקט לנגקר התדמית משמשת נקודת ייחוס (reference point) למושג, כלומר זוהי הישות המעוררת גישה מנטלית למושג אחר – מושג היעד (Langacker, 1993).¹¹ פעמים רבות הבחירה בתכונה הבולטת תלויה בתרבות, כפי שהראינו בסעיף 3. לפיכך אוצר המילים של שפות סימנים מתעד ומקודד מושגים לא רק בזכות ניגודי המשמעות שהוא יוצר עם איברים אחרים באותה מערכת אלא גם בזכות הייצוג האיקוני של המושג שהסימן מקודד (מאיר ולנסמן, 2014).¹² ניתוח הבסיס האיקוני של מילים בשפות סימנים, ובייחוד תהליך הבחירה בתדמית המנטלית-חושית העומדת ביסוד הייצוג האיקוני, יכול לפתוח צוהר להיבטים מסוימים של העולם התרבותי של החברה המשתמשת בשפה. במקרה שהחברה ותרבותה משתנות או נעלמות, אוצר הסימנים ששימש בהן הוא תיעוד ייחודי של תרבות שנעלמה. נדגים טענה זו באמצעות ניתוח של כמה סימנים השייכים לכמה שדות סמנטיים מאוצר המילים של שלוש שפות הסימנים שעומדות במרכזו של מחקר זה: משפחה, מאכלים, חגים ומספרים.

4.1. משפחה ובני משפחה

הסימן לגבר/אב מבוסס על תמונה מנטלית של זקן בגרדאיה ושל שפם באל-סייד ובכפר קאסם. נראה כי הזקן הוא אחד ההיבטים הבולטים של דמות הגבר בקהילה היהודית בגרדאיה, ואילו השפם אופייני לקהילות מוסלמיות. בכפר קאסם יש שני סימנים המבוססים על תדמית מנטלית של שפם: האחד מייצג את המושג 'אבא', ואחד 'אישי' (איור 7). שוני זה מדגים תכונה נוספת של ייצוג איקוני: ייצוג איקוני איננו דטרמיניסטי, אלא יש דרכים רבות להביע בצורה איקונית את אותו המושג ואף את אותה התמונה המנטלית המייצגת אותו.

¹¹ על פי גישתו של לנגקר – גישת הסמנטיקה הקוגניטיבית – ידע סמנטי הוא בראש ובראשונה ידע מושגי-אנציקלופדי, והתדמית המנטלית החושית היא חלק מידע אנציקלופדי זה.

¹² הבסיס האיקוני של הסימן חשוב בעיקר לרגע יצירת הסימן. כאשר הסימן מתקבע בלקסיקון השפה, ערכו נקבע על פי הניגוד שהוא יוצר עם איברים אחרים במערכת, כמו מילים בשפות דבורות. ההבדל בין שפות סימנים לשפות דבורות אינו באופן שבו מילים שואבות את ערכן מבחינה סינכרונית אלא בכך שבניית ייצוג איקוני היא דרך תצורה הנפוצה בשפות סימנים במידה רבה יותר מבשפות דבורות.

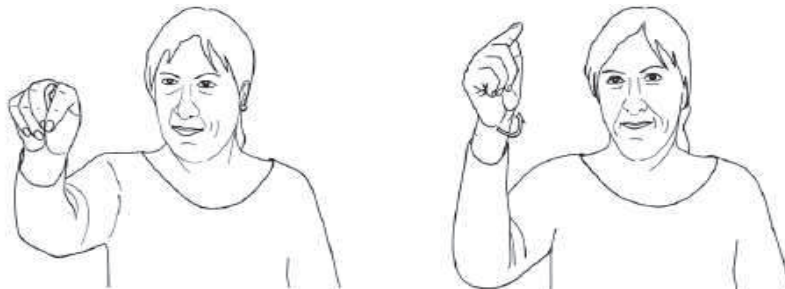
א.

ב.

איור 7: שני סימנים המבוססים על התמונה המנטלית של שפם בכפר קאסם: א. 'אבא'; ב. 'אישי'.

הסימן 'אישי' שונה משפה לשפה: באל-סייד הוא מייצג כנראה את הרעלה שכיסתה את פני הנשים בחברה זו – את אמצע המצח ואת הפנים מתחת לעיניים. היום נשים באל-סייד לא עוטות רעלה כזו, וכך הסימן מקודד מנהג שהיה בעבר אך כבר איננו קיים. בכפר-קאסם הסימן מרמז על המטפחת שנשים עוטות, וכנראה גם הסימן של גרדאיה בנוי על תמונה מנטלית זו.

הסימנים 'ילד' (בשלוש השפות) ו'ילדה' (בכפר קאסם ובגרדאיה) מבוססים על ייצוג איקוני של אברי המין שלהם (איור 8). מעניין כי אף שמדובר בחברות מסורתיות ושמרניות המקפידות על כיסוי גוף מלא, אין מניעה להשתמש במחוות ובימנים ידניים המייצגים אברי מין. לעומת זאת בחברות מערביות שימוש בסימנים אלו אינו מקובל לחלוטין.

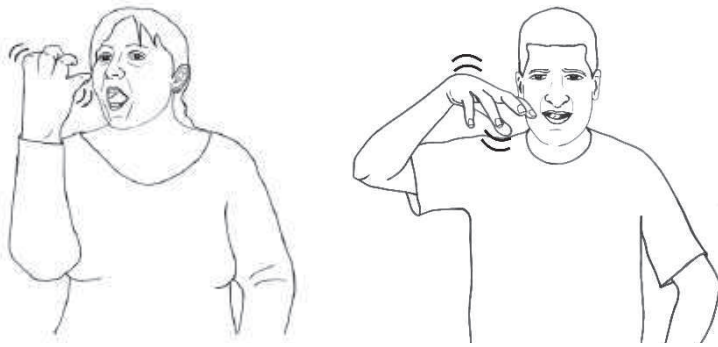

א.

ב.

איור 8: סימנים – א. 'ילד'; ב. 'ילדה' – המבוססים על ייצוג איקוני של אברי המין. האיור הוא של גרדאיה, אך סימנים דומים קיימים גם באל-סייד ובכפר קאסם.

הסימן 'ילדה' באל-סייד ובגרדאיה מבוסס על תדמית מנטלית חזותית ושמיעתית: הצהלולים שמשמיעות הנשים בטקסי החתונה בקהילות המזרח – הן יהודים הן מוסלמים. צורת הסימן בגרדאיה משקפת באמצעות תנועת כף היד ותנועת הלשון את תנועות הלשון המהירות היוצרות את הצהלולים. באל-סייד תנועות לשון אלו מיוצגות באמצעות מעין תנועת טלטול עדינה של כף היד (איור 9).

ב.

א.

איור 9: הסימן ל'חתונה': א. אל-סייד; ב. גרדאיה

הסימנים ל'חירשי' ו'שומעי' שונים משפה לשפה ומציינים היבטים אחרים של האדם החירש לעומת האדם השומע. באל-סייד הסימן לחירש הוא כיסוי האוזן באמצעות כף היד. סימן זה מכוון ישירות לחוש השמע: אדם חירש הוא אדם שאוזנו חסומה. בכפר קאסם, התדמית המנטלית העומדת ביסוד הסימן היא של אדם שפיו נעול. גם בגרדאיה הסימן ל'חירשי' בנוי על תדמית מנטלית הקשורה להיעדר כושר הדיבור: אדם חירש הוא אדם כרות-לשון (איור 10). כלומר שתי שפות אלו מבליטות לא את הפגיעה בחוש השמע של החירש אלא את חוסר יכולתו לדבר, להפיק שפה דבורה. גם אדם שומע נתפס באופנים אחרים בכל שפה: בכפר קאסם אדם שומע הוא אדם שמשוה נכנס לאוזנו, ובאל-סייד ובגרדאיה הסימן ל'שומעי' הוא דיבור: אדם שומע הוא אדם שמדבר. כך החירשות והשמיעה מתפרשות כפגיעה או קיום יכולת חושית מסוימת – חוש השמע, או יכולת או מוגבלות תפקודית בהפקת השפה הדבורה.

ג.

ב.

א.

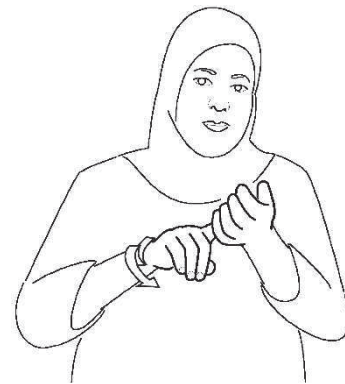
איור 10: הסימנים ל'חירשי' בשלוש השפות: א. אל-סייד: אדם שאוזנו חסומה/אטומה; ב. גרדאיה: אדם כרות לשון; ג. כפר קאסם: אדם שלשונו נעולה.

4.2. מאכלים

התמונה המנטלית למאכלים רבים משקפת לעתים קרובות את אופני הכנת המאכלים והשימוש במצרכים הנחוצים להכנתם. הסימן 'לחם' בשלוש השפות מלמד על אופן הכנת הלחם ועל צורתו. באל-סייד הידיים מראות את תנועות הלישה המיוחדות שמאפיינות את הכנת הפיתה בכפר. בכפר קאסם זהו הרכב שמרכיבו הראשון מראה את תנועת הלישה של הבצק (תפיחות מצד לצד)

ומרכיבו השני מראה את צורתו – פיתה שטוחה עגולה. בגרדאיה ישנם סימנים שונים לסוגי לחם שונים – חלה, פיתה, לחמנייה. הסימנים האלה הם הרכבים הכוללים מרכיב המראה את לישת הבצק ומרכיבים נוספים המראים את קליעת ה"צמות" של החלה וצורת הפיתה והלחמנייה.

בגרדאיה ובאל-סייד הסימן ל'קישוא' מבוסס על תדמית של הוצאת התוכן של חפץ גלילי ארוך ומילוי (איור 11א). נראה שהמאכל הנפוץ שהוכן מקישואים היה קישואים ממולאים. הסימן ל'תפוח אדמה' בגרדאיה בנוי על תדמית של הסרת קליפה דקה מחפץ עגלגל באמצעות האצבעות (איור 11ג). אחת המרואיינות שלנו הסבירה לנו שנהגו לבשל תפוחי אדמה על קליפתם, לאחר מכן להסיר את הקליפה באמצעות האצבעות ולהכין סלט מתפוחי האדמה המבושלים. הסימן ל'שמן' בגרדאיה מפתיע: תנועה של מריחה של קצה השער (איור 11ב). סימן זה מלמד כי שימוש נפוץ בשמן היה משיחת השער בו.

א.

ג.

ב.

איור 11: סימנים המבוססים על שימוש בחומרי גלם לאכילה: א. קישוא (אל-סייד); ב. שמן (גרדאיה); ג. תפוח אדמה (גרדאיה).

4.3. חגים

השמות העבריים והערביים של החגים קשורים להיבטים היסטוריים או דתיים שלהם, כגון חנוכה בית המקדש (חנוכה), הטלת הפור (פורים), מצוות הישיבה בסוכה (חג הסוכות), הכפרה

(יום הכיפורים), הקרבן (חג הקרבן, עיד אלאדח'א) וסיום צום הרמדאן (חג שבירת הצום, עיד אלפטר). בשפות הסימנים שבמחקרנו הסימנים מבוססים על ייצוג איקוני של מנהגים בולטים של החגים. כפי שמובא בתיאורו של סאלח אל-סייד, מנהג נפוץ בחגים המוסלמים הוא לחיצת יד. שני החגים המוסלמים החשובים – עיד אלאדח'א ועיד אלפטר, מיוצגים באל-סייד באמצעות הרכבים שאחד ממרכיביהם הוא לחיצת יד. גם הסימנים לחגים בגרדאיה מבוססים על ייצוג של מנהג בולט: תקיעה בשופר בראש השנה, סידור הנרות בחנוכייה בחנוכה, הקמת הסוכה בסוכות. מעניינים במיוחד הם הסימנים לפסח ולשבועות, שכן הם בנויים על מנהגים שהיו נפוצים בקהילות צפון-אפריקה וייחודיים להן. הסימן לפסח בנוי על תדמית של סיבוב קערת ליל הסדר מעל ראשי המסובים (איור 12א), מנהג מקובל בקרב קהילות צפון-אפריקה. הסימן לחג השבועות מייצג באופן איקוני זריקת מים (איור 12ב), מנהג נפוץ אף הוא בקרב קהילות אלה. כך הסימנים לפסח ושבועות משמרים בעצם צורתם מנהגים של קהילות צפון-אפריקה, שייתכן שייעלמו בדורות הבאים (מאיר ולנסמן, 2014).

איור 12: סימנים לחגים (גרדאיה) המבוססים של מנהגים מקובלים בקרב קהילות צפון אפריקה: א. ליל הסדר (סיבוב הקערה); ב. שבועות (מים + לזרוק).

4.4 מערכת המספרים

בסימנים המציינים מספרים בשפות סימנים רבות משתמשים במספר האצבעות לציון המספר: אצבע אחת מציינת את המספר 1, שתי אצבעות את המספר 2 וכך הלאה. וכך נוהגות שלוש שפות הסימנים במחקרנו. אך המספר 5 מיוצג בגרדאיה שלא כבשתי השפות האחרות: באל-סייד

ובכפר קאסם הוא מצוין באמצעות כף יד פסוקה המבליטה את חמש האצבעות, ואילו

בגרדאיה הוא מיוצג דווקא באמצעות תבנית כף יד קמוצה: . המספרים העוקבים בנויים על תבנית זו: 6 מצוין באמצעות הנחת אצבע אחת על כף היד הקמוצה, 7 באמצעות הנחת שתי אצבעות וכן הלאה. המספר 10 מצוין באמצעות שתי כפות ידיים קמוצות הנוקשות זו בזו. אפשר היה לצפות כי כף היד הקמוצה תשמש גם במספרים גדולים יותר הבנויים על 5, כגון 50 ו-500, אך

לא כן. המספר 50 בנוי על כף יד פסוקה המופנית הצדה ומטה, ואילו המספר 500 בנוי על כף יד פסוקה המופנית כלפי מטה (איור 13).

מה הסיבה להבדל בין המספרים 5–10 למספרים 50 ו-500 בגרדאיה? שמנו לב שיש הבדל בהפניה של כף היד בסימנים המייצגים מספרים שונים: בסימנים המייצגים את המספרים 1–4 כף היד מופנית כלפי חוץ, ואילו בסימנים המייצגים עשרות ומאות כף היד מופנית כלפי מטה. אילו המספר 5 היה מסומן באמצעות כף יד פסוקה, צורתו הייתה כשל מחוות ה'חמסה'. התברר לנו שיש טאבו על הפניית כף יד פסוקה לעבר הנמען.¹³ אבל במספרים 50 ו-500 כף היד מופנית כלפי מטה, ולכן אין בעיה במחווה זו. ייתכן שהטאבו הוביל ליצירת סימן אחר למספר 5, המבוסס על תבנית כף יד שמעורבות בה כל האצבעות אך אינה יוצרת מחווה אסורה בחברה זו (מאיר ולנסמן, 2014).

ג.

ב.

א.

איור 13: סימנים למספרים בגרדאיה: א. 5; ב. 50; ג. 500

5. סיכום

מאמר זה ביקש לבחון את תרומתן הייחודית של שפות סימנים של קהילות כפר להבנתנו את האופן שבו שפות מתפתחות. שפות סימנים של קהילות כפר אינן יכולות לקחת אותנו אחר במנהרת הזמן, שכן הן נוצרות בחברות מודרניות, ואיננו יודעים מה היו היכולות הקוגניטיביות של בני המין *homo sapiens* לפי עשרות אלפי שנים. אך הן יכולות ללמד אותנו מהם האלמנטים הדרושים ליצירת שפה ומהם התהליכים המשמשים להיווצרותה ולהתפתחותה.

שפה לא קיימת בלי מילים. כדי ששפה חדשה תיווצר יש צורך ליצור אוצר מילים. מחקרנו הראה כי היכולת לבניית לקסיקון קיימת בשפות מראשיתן ומשמשת מהשלבים הראשונים של היווצרותן. בזה היא שונה מהיכולת ליצור מבנים דקדוקיים, ובכלל זה מילים מורכבות, שכן היווצרותם והתפתחותם של אלה אורכת זמן רב יותר. מצאנו כי שפות סימנים מתבססות על שלושה תהליכים קוגניטיביים לפחות לבניית הלקסיקון הבסיסי: תהליכי מטונימיה, מטפורה ובניית ייצוגים איקוניים. בעיני סמיוטיקאים, ייצוגים איקוניים נחשבים פשוטים מסוגי הסימנים האחרים. כך דה סוסיר טוען כי "הסימנים השרירותיים במלואם מממשים טוב יותר מהאחרים את אידיאל התהליך הסמיולוגי" (דה סוסיר [1916], 2005: 121). ומכאן שסימנים שאינם

¹³ מפי יהודית הנשקה בשיחה פרטית.

שרירותיים במלואם, כלומר הם איקוניים במידה כלשהי, אינם מגיעים לדרגת אותו סימן אידיאלי. על-פי הסמיוטיקאי צ'ארלס פירס, סימנים איקוניים הם כאלה שהיחס בין המסמן למסומן מושתת על דמיון של תכונות, והוא מציב אותם בתחתית היררכיית הסימנים (Peirce, 1931-1958). דיקון (Deacon, 1997: 74-75) מרחיב את רעיון ההיררכיה של הסימנים וטוען כי היררכיה זו רלוונטית לתיאור תהליכי רכישת שפה ואבולוציה של שפה. לפי המודל שפיתח, ייצוגים איקוניים הם הסימנים הפשוטים ביותר להבנה ולהפקה, והוא משער שהם נרכשים מוקדם יותר בתהליך רכישת השפה ומהווים את אוצר המילים הראשוני בשלבי האבולוציה של השפה. אבל מחקרים עדכניים יותר מראים כי תיאור זה אינו מדויק. סימנים איקוניים, למשל, אינם נרכשים בהכרח לפני סימנים שרירותיים (Emmorey, 2014) ומובאות שם). כדי לפענח את הייצוג האיקוני יש להבין את נקודת הדמיון בין הייצוג האיקוני ובין המסומן, וזהו תהליך קוגניטיבי שהתפתחותו אצל פעוטות אורכת זמן. בחירת התדמית המנטלית אף מבוססת על תהליך של מטונימיה ולעתים מטפורה. הבנת הקשר המטונימי בין הסימן למושג אף היא לא קיימת בהכרח מינקות.¹⁴

כאמור, המחקר שלנו אינו יכול לתמוך בהשערות בדבר תפקידם של ייצוגים איקוניים בהתפתחות השפה במין האנושי מבחינה אבולוציונית או להפריכן, אך השפות במחקרנו מראות כיצד היכולת לבניית ייצוגים איקוניים מנוצלת בשלבים מוקדמים של היווצרות שפה. ייצוגים איקוניים הם **סימנים** (signs או representamen במונחי פירס), מבנה של ייצוג רפרנציאלי באמצעות קשר בין צורה לתוכן. בזה אין הם שונים מסימנים שרירותיים. שפות סימנים צעירות מלמדות אותנו כי האפשרות להשתמש בייצוגים – בסימנים מייצגים – הכרחית להיווצרותן של שפות.

שפות אלו מלמדות אותנו עוד איך אוצר מילים מתרחב ומתפתח. מלבד מטפורה ומטונימיה תהליכים דקדוקיים כגון היווצרות הרכבים ומילים מורכבות (מילים הבנויות מבסיס ומוספית) מרחיבים את אוצר המילים הבסיסי. תהליכים אלו מאפיינים התפתחות של אוצר מילים בשפות באופן כללי ולא רק בשפות צעירות.¹⁵ כלומר אותם תהליכים שמשמשים שפות בתחילת דרכן ממשיכים לשמש אותן גם אחר כך. טענה דומה קיימת בדבר התפתחות מבנים דקדוקיים בשפה בתהליכי גרמטקליזציה (לדוגמה – Heine & Kuteva 2007: 29). אנו מביאים כאן תימוכין לטענה זו גם בהיבט הלקסיקלי, כלומר בהתפתחות הלקסיקון של שפות.

בחינת אוצר המילים מלמדת אותנו גם על היבטים בקשר בין השפה לקהילה. ראשית, ראינו כי שונות מאפיינת שפה גם בראשית דרכה ואינה בהכרח תוצאה של התרחבות הקהילה המשתמשת בשפה. שנית, אוצר המילים של שפה מתעד היבטים חשובים של התרבות המשתמשת בשפה זו. בשל היכולת העשירה של שפות סימנים לבניית ייצוגים איקוניים אוצר המילים שלהן מתעד מושגים ומנהגים של הקהילות לא רק באמצעים סמנטיים – הרכיבים הסמנטיים המרכיבים את

¹⁴ לסקירה של הגורמים הקוגניטיביים המשפיעים על השימוש בייצוגים איקוניים ראו Emmorey, 2014 ומובאות שם.

¹⁵ לדוגמה סקירתו של אלדר (תש"ע: 168-169) על דרכי חידוש המילים של האקדמיה ללשון העברית, ובהן יצירת הרכבים, הלחמים והוספת מוספית לבסיס.

משמעות המילה – אלא גם באמצעות צורת הסימן. כך הסימן הוא גם תיעוד חזותי ולא רק סמנטי של חיי היום-יום בקהילות אלו.

שפות סימנים של קהילות כפר נעלמות מהר. בעקבות תהליכים חברתיים וכלכליים – הן פנימיים (כגון שינוי דפוסי נישואין בקהילה) והן חיצוניים (כגון מגע עם מערכת החינוך הלאומית המשתמשת בשפת סימנים הרווחת במדינה) – השפות משמשות בהקשרים חברתיים יותר ויותר מצומצמים ואינן מונחלות לדור הבא (de Vos & Zeshan, 2012: 7). שלוש השפות במחקר שלנו נתונות בסכנת הכחדה חמורה. מחקרנו הצליח לתעד היבטים מסוימים שלהן בשלב שבו עדיין יש דוברים שעבורם הן צורת התקשורת העיקרית, אף כי לפחות במקרה אחד, בגרדאיה, הקהילה המקורית שבה צמחה השפה אינה קיימת עוד. יש חשיבות רבה להמשיך לחקור ולתעד אותן משום שבאמצעותן אנו לומדים על תהליכי היווצרות והתפתחות של שפות ועל עולמן של הקהילות שבהן השפות נוצרו, צמחו והתפתחו.

מראי מקום

אורנן, ע' (2001). **המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

אלדר, א' (תש"ע). **תכנון לשון בישראל**. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

אל-סייד, ס' (2012). תולדות שבט אל-סייד. בתוך עירית מאיר, ונדי סנדלר, קרול פאדן ומארק ארונוף: **שפת הסימנים של שבט אל-סייד: מילון**. המעבדה לחקר שפות סימנים, אוניברסיטת חיפה והמרכז למחקר בשפה, אוניברסיטת קליפורניה, סן דייגו, עמ' xxv-xxix.

דה סוסיר, פ' ([1916], 2005). **קורס בבלשנות כללית** (תרגום מצרפתית: אבנר להב). תל-אביב: רסלינג.

מאיר, ע' ווי סנדלר (2004). **שפה במרחב: אשנב לשפת הסימנים הישראלית**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

מאיר, ע' ושי לנסמן (2014). אוצר המילים כראי לתרבות: שפת הסימנים של יהודי גרדאיה. בתוך משה בר-אשר ועירית מאיר (עורכים): **נטעי אילן: מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה, מוגשים לאילן אלדר**. ירושלים: כרמל, עמ' 543-563.

מאיר, ע', ו' סנדלר, ק' פאדן ומ' ארונוף (עורכים) (2012). **שפת הסימנים של שבט אל-סייד: מילון**. המעבדה לחקר שפות סימנים, אוניברסיטת חיפה והמרכז למחקר בשפה, אוניברסיטת קליפורניה, סן דייגו.

פלאוט, א' (2007). **מה נשתנה? ההיסטוריה של מסגרות החינוך לתלמידים עם ליקוי בשמיעה בישראל 1932-2005**. תל-אביב: הוצאת מכון מופ"ת.

- Al-Fityani, K. & C. A. Padden (2010). Sign language geography in the Arab world. In D. Brentari, (ed.), *Sign Languages: A Cambridge Survey*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 443-450.
- Aronoff, M., I. Meir, C. Padden & W. Sandler (2004). Morphological universals and the sign language type. In G. Booij & J. van Marle, (eds.), *Yearbook of Morphology 2004*. Dordrecht/Boston: Kluwer Academic Publishers, pp. 19-39.
- Aronoff, M., I. Meir, C. Padden and W. Sandler (2008). The Roots of Linguistic Organization in a New Language. Special Issue of *Interaction Studies* 9.1 on *Holophrasis, Compositionality and Protolanguage*, pp. 133-153.
- Briggs, L. C. & N. L. Guède, (1964). *No More For Ever: A Saharan Jewish Town*. Cambridge, Mass.: The Peabody Museum.
- Deacon, T. W. (1997). *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. New York/London: W.W. Norton & Company.
- Emmorey, K. (2014). Iconicity as structure mapping. *Philosophical Transaction of the Royal Society B* 369, 20130301. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2013.0301>
- Groce, N. E. (1985). *Everyone Here Spoke Sign Language: Hereditary Deafness on Martha's Vineyard*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Harrison K. D. (2007). *When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge*. New York: Oxford University Press.
- Heine, B. & T. Kuteva (2007). *The Genesis of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Israel, A. (2009). *Sublexical Variation in Three Sign Languages*. MA thesis. University of Haifa.
- Israel, A. & W. Sandler (2011). Phonological category resolution: A study of hand shapes in younger and older sign languages. In R. Channon & H. van der Hulst (eds.), *Formational Units in Sign Language*. Nijmegen, The Netherlands: Ishara Press, pp. 177-202.

- Kastner, I., I. Meir, W. Sandler & S. Dachkovsky (2014). The emergence of embedded structure: Insights from Kafr Qasem Sign Language. *Frontiers in Psychology*, vol. 5, 1-15. doi: 10.3389/fpsyg.2014.00525.
- Kisch, S. (2004). Negotiating deafness in a Bedouin community. In J.V. Van Cleve (ed.), *Genetics, Disability and Deafness*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 148-173.
- Kisch, S. (2012). Demarcating generation of signers in the dynamic sociolinguistic landscape of a shared sign-language: The case of the Al-Sayyid Bedouin. In U. Zeshan and C. de Vos (eds.), Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc. and Nijmegen: Ishara Press, pp. 87-125.
- Klima, E. & U. Bellugi (1979). *The Signs of Language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lanesman, S. (2012). *Algerian Jewish Sign Language: Its Emergence and Survival*. M.A. thesis, University of Central Lancashire, Preston.
- Lanesman, S. & I. Meir (2012a). Algerian Jewish Sign Language – Sociolinguistic sketch. In U. Zeshan & C. de Vos (eds.), Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc. and Nijmegen: Ishara Press, pp. 361-364.
- Lanesman, S. & I. Meir (2012b). The survival of Algerian Jewish Sign Language alongside Israeli Sign Language in Israel. In U. Zeshan & C. de Vos (eds.), Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc. and Nijmegen: Ishara Press, pp. 153-179.
- Langacker, R. W. (1993). Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4, pp. 1-38.
- Marazita, M. L., L. M. Ploughman, B. Rawlings, E. Remington, K. S. Arnos & W. E. Nance (1993). Genetic epidemiological studies of early-onset deafness in the U.S. school-age population. *American Journal of Medical Genetics*, 46 (5), pp. 486-491.
- Marsaja, I. G. (2008). *Desa Kolok – A Deaf Village and its Sign Language in Bali, Indonesia*. Nijmegen: Ishara Press.
- Meir, I. & W. Sandler (2008). *A Language in Space: the Story of Israeli Sign Language*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Meir, I. (2010). The Emergence of Argument Structure in Two New Sign Languages. In M. Rappaport Hovav, E. Doron & I. Sichel (eds.): *Syntax, Lexical Semantics and Event Structure*. Oxford University Press, pp. 101-123.
- Meir, I., W. Sandler, C. Padden & M. Aronoff (2010a). Emerging Sign Languages. In M. Marschark & P. Spencer (eds.) *Oxford Handbook of Deaf Studies, Language, and Education*, Volume 2. Oxford: Oxford University Press, pp. 267-280.
- Meir, I., M. Aronoff, W. Sandler & C. Padden (2010b). Sign languages and compounding. In S. Scalise & I. Vogel (eds.): *Compounding*. John Benjamins, pp. 301-322.
- Meir, I., A. Israel, W. Sandler, C. Padden & M. Aronoff (2013). Community structure and language structure. *Linguistic Variation* 12 (2), pp. 247-291.
- Meir, I., & O. Tkachman (2014). Iconicity. In M. Aronoff (ed.), *Oxford Bibliographies in Linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Nettle, D. & S. Romaine (2000). *Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Nonaka, A. M. (2007). *Emergence of an Indigenous Sign Language and a Speech/Sign Community in Ban Khor, Thailand*. Unpublished Ph.D. dissertation. University of California, Los Angeles.
- Nonaka, A. M. (2009). Estimating, size, scope, and membership of the speech/sign communities of undocumented indigenous/village sign languages: The Ban Kor case study. *Language and Communication* 29, 210-229.
- Nyst, V. (2007). *A Descriptive Analysis of Adamorobe Sign Language (Ghana)*. Utrecht: LOT.
- Osugi, Y., T. Supalla & R. Webb (1999). The use of word elicitation to identify distinctive gestural systems on Amami island. *Sign Language & Linguistics*, 2 (1), pp. 87-112.
- Padden, C., I. Meir, M. Aronoff & W. Sandler (2010). The grammar of space in two new sign languages. In D. Brentari (ed.), *Sign Languages: A Cambridge Survey*. New York: Cambridge University Press, pp. 573-595.

- Peirce, C. S. (1931-1958). *Collected papers of Charles Sanders Peirce*. 8 vols. Edited by C. Hartshorne, P. Weiss & A. W. Burks. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Plag, I. (2006). Morphology in pidgins and creoles. In K. Brown (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier, pp. 305-308.
- Radden, G. (2008). The cognitive approach to language. In J. Andor, B. Hollósy, T. Laczkó & P. Pelyvás (eds.), *When Grammar Minds Language and Literature: Festschrift for Prof. Béla Korponay on the Occasion of his 80th Birthday*, Debrecen, pp. 387-412.
- Sandler, W. (2009). Symbiotic symbolization by hand and mouth in sign language. *Semiotica* 174 (1/4), pp. 241-275.
- Sandler, W., I. Meir, C. Padden & M. Aronoff (2005). The emergence of grammar: Systematic structure in a new language. *Proceedings of the National Academy of Science*. Feb 15, 2005, vol. 102 no. 7, 2661-2665. Retrieved from:
<http://www.pnas.org/cgi/reprint/0405448102v1>
- Sandler, W., M. Aronoff, I. Meir & C. Padden (2011). The gradual emergence of phonological form in a new language. *Natural Language and Linguistic Theory* 29, pp. 503–543.
- Sandler, W., M. Aronoff, C. Padden & I. Meir (2014). Language emergence. In J. Sidnell, P. Kockelman & N. Enfield (eds.): *The Cambridge Handbook of Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 250-284.
- Scott, D. A., R. Carmi, K. Elbedour, G. M. Duyk, E. M. Stone & V. C. Sheffield (1995). Nonsyndromic autosomal recessive deafness is linked to the DFNB1 locus in a large inbred Bedouin family from Israel. *American Journal of Human Genetics*, 54 (4), pp. 965-968.
- Sebba, M. (1997). *Contact Languages: Pidgins and Creoles*. Houndmills: MacMillan.
- Senghas, A. (1995). *Children's Contribution to the Birth of Nicaraguan Sign Language*. Ph.D. Dissertation, Massachusetts Institute of Technology.

- Senghas, A. (2003). Intergenerational influence and ontogenetic development in the emergence of spatial grammar in Nicaraguan Sign Language. *Cognitive Development* 18 (4), pp. 511-531.
- Spolsky, B. & E. Shohami (1999). *The Languages of Israel: Policy, Ideology and Practice*. Clevedon, England: Multilingual Matters LTD.
- Taub, S. F. (2001). *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tkachman, O. & W. Sandler (2014). The noun-verb distinction in two young sign languages. *Gesture* 13 (3), pp. 147-180. doi 10-1075/gest.13.3.02tka
- UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages, *Language Vitality and Endangerment* (2003).
<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001836/183699E.pdf> (accessed 27 April 2012)]
- de Vos, C. (2012). *Sign Spatiality in Kata Kolok: How a Village Sign Language of Bali Inscribes its Signing Space*. Ph.D. Dissertation, MPI, Nijmegen, The Netherlands.
- de Vos, C. & U. Zeshan. (2012). Introduction: Demographic, sociocultural, and linguistic variation across rural signing communities. In Zeshan & C. de Vos (eds.), Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc. and Nijmegen: Ishara Press, pp. 2-23.
- Washabaugh, William (1986). *Five Fingers for Survival*. Ann Arbor: Karoma Publishers, Inc.
- Winata, S., I. N. Arhya, S. Moeljopawiro, J. T. Hinnant, Y. Liang, T. B. Friedman & J. H. Asher (1995). Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness in Bengkala, an isolated Balinese village. *Journal of Medical Genetics* 32, pp. 336-343.
- Yoel, J. (2007). Evidence for First-Language Attrition of Russian Sign Language among Immigrants to Israel. In D. Quinto-Pozos, (ed.). *Sociolinguistics in Deaf Communities*, Volume 13, Washington D.C.: Gallaudet University Press.

Zeshan, U. & C. de Vos (eds.) (2012). *Sign Languages in Village Communities: Anthropological and Linguistic Insights (Sign Language Typology, 4)*. Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc. and Nijmegen: Ishara Press.

עירית מאיר היא פרופסור חבר בחוג ללשון העברית ובחוג להפרעות בתקשורת באוניברסיטת חיפה וחוקרת ומנהלת שותפה במעבדה לחקר שפת הסימנים באוניברסיטה. תחומי מחקרה הם בלשנות של שפות סימנים, היווצרות והתפתחות של שפות חדשות ותהליכי שינוי בשפות סימנים ובשפות דבורות (בעיקר עברית). הכתובת להתקשרות: imeir@univ.haifa.ac.il

ונדי סנדלר היא פרופסור בחוג לשפה וספרות אנגלית וראש המעבדה לחקר שפת הסימנים באוניברסיטת חיפה. תחומי מחקרה הם פונולוגיה ופרוזודיה בשפות סימנים, היווצרות והתפתחות של שפות סימנים חדשות ואבולוציה של השפה. הכתובת להתקשרות: wendy.sandler@gmail.com

יפעת זיו בן-זאב היא מורה ומחנכת לילדים לקויי שמיעה, מתורגמנית חינוכית וחברה בוועדות היגוי ופיתוח של משרד החינוך לקידום שפת הסימנים במערכת החינוך, מרצה בתכנית להכשרת מתורגמנים לשפת הסימנים הישראלית באוניברסיטת בר-אילן ועוזרת מחקר במעבדה לחקר שפת הסימנים באוניברסיטת חיפה. הכתובת להתקשרות: yifat26@gmail.com

שרה לנסמן היא מורה לילדים לקויי שמיעה, חברה בוועדות היגוי ופיתוח של משרד החינוך לקידום שפת הסימנים במערכת החינוך, מרצה בתכנית להכשרת מתורגמנים לשפת הסימנים הישראלית באוניברסיטת בר-אילן, מורה להכשרת מורים לשפת הסימנים ועוזרת מחקר במעבדה לחקר שפת הסימנים באוניברסיטת חיפה. מחקרה מתמקד בשפת הסימנים של יהודי גרדאיה. הכתובת להתקשרות: sara957@zahav.net.il

מיעאד סרסור היא יועצת חינוכית לתלמידים לקויי שמיעה בחטיבת ביניים ובבית ספר תיכון כפר קאסם, מורה לתלמידים לקויי שמיעה בבית ספר יסודי בגילגוליה, מדריכה במסגרות לילדים ומבוגרים חירשים וכבדי שמיעה ומורה לשפת הסימנים ועוזרת מחקר במעבדה לחקר שפת הסימנים באוניברסיטת חיפה. הכתובת להתקשרות: meyads@gmail.com